M. A. GREMJATSQI

АРХИВ

EV HEJVANLARЬ Nə CUR əmələ ƣəlmişlər

BAQЬ — AZƏRNƏŞR — 1929

1929
141

АРХИВ

M. A. Gremjatsqi
Çevirəni: **Husejnʙəjli**

575
G-85

EV HEJVANLARЬ NƏ CUR ƏMƏLƏ GƏLMIŞLƏR

Redaktory: **Ə. Əʙdurrəhimzada**

AZƏRBAJCAN
MƏRKƏZI DƏVLƏT
QUTUBXANASЬ
Inv. № 16451

~~7829~~

02842

AZƏRNƏŞR
Baqь—1929

AZƏRNƏŞR mətʙəəsində ʙasьldь
Baqь, Balşoj Marskoj və Krasno-
Presnensqi quçələrin tinində №16/36.
Baş Mətʙyat Mudirliqi 4258
Sifariş 663 Sajь 3000

Ev hejvanlarь cinslərinin muxtəlif olmasь

Ev hejvanlarьnьn neçə cur oldygy hakkьnda heç duşunmusunuzmu? 1-şəqlə ʙir ʙakьnьz, orada siz muxtəlif cins it ƣərəcəqsiniz. Onlarьn ʙə'ziləri ajь ʙojda iri qөpəqlər, o ʙiriləri isə insan avcьna sьgacak kədər xьr-

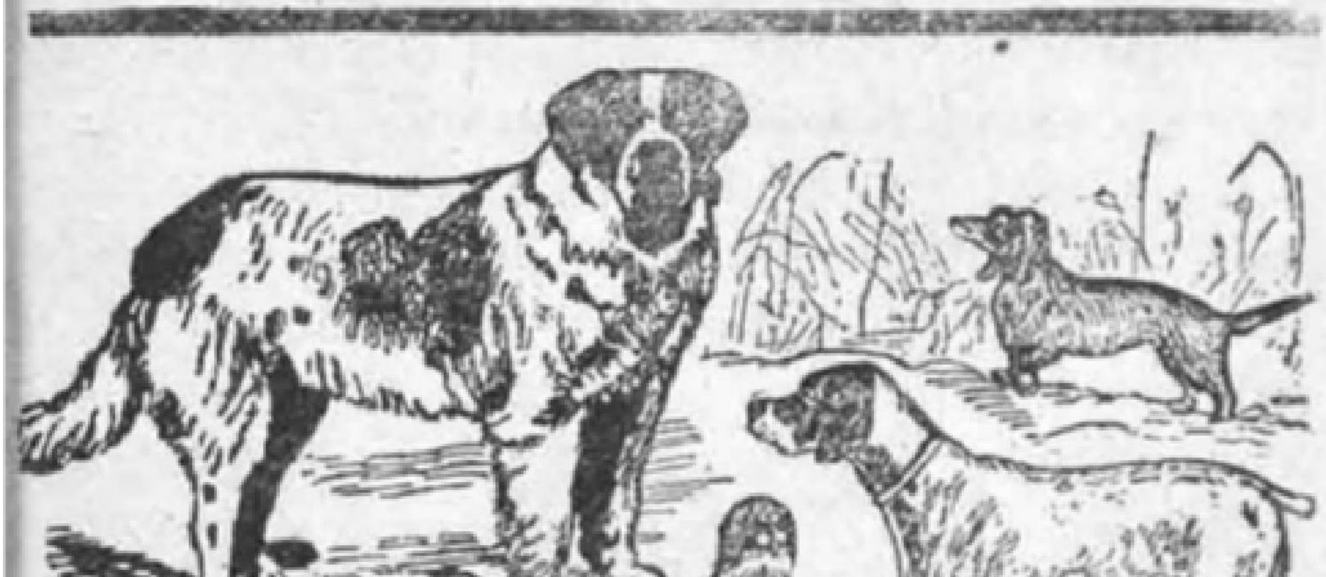

Şəqil-1. It cinsləri: sag tərəfdə jykarьda—taksa, onyn altьnda pojnter; ortada—Japon itciƣəzi, sol tərəfdə jykarьda Sen-Bərnar, onyn altьnda foksterjer.

daca Japon itciɋəzləridur. Bə'zilari—mops itləri qiʙi ɋədəq və qoʙyt ʙaşlƅ—o ʙiriləri isə yzynsov, iti sifətli, ʙə'ziləri agƅr və çətin təprənən, diɋərləri isə quləq qiʙi sür'ətli—məsələn—tazƅlarƅdyr. Bynlardan ʙaşka da ʙir çok muxtəlif it cinsləri vardyr.

2-ci şəqildə ev tojyklarƅnƅn ʙə'zi cinsləri ɋəstərilir. Bynlarƅn da ʙir çok cinsi vardyr. Byrada iri pipiɋli və ag sƅrgalƅ (sakkallƅ) Ispanja-tojyklarƅ, ajagƅ tuqlu koxinxinklor çəqisi ʙə'zi vakt 9 qilograma (22 ɋirvənqəjə) çatan iri dorkinklər ɋərulməqdədur. Bə'zilərinin tuqu ipəq qiʙi jymşak və zərifdur; onlara elə ipəq tuqlu tojyk dejirlər. O ʙirilərinin tuqu sərt və həmişə diq kalkƅr və pƅrpƅzlanƅr. Kyjrygsyz tojyklar oldygy qiʙi, ʙədənindən 6—7 dəfə yzyn kyjryglylarƅ da vardyr. Məhqəm ajaglƅ və iti mamƅzlƅ xoryzlar var qi, ʙynlar həmişə dəjuşməɋə hazƅrdyrlar. Xoryz dəjuşdurməq maraklƅlarƅ ʙynlarƅ məxsys vyryşdyrmak uçun saklajƅrlar. Çok adatlƅ ətilə məşhyr olan, amma az jymyrtlajan cinslər var; ʙə'ziləri isə ildə 250-jə kədər jymyrta jymyrtladƅklarƅ halda jymyrta ustundə otyra ʙilməjirlər. Tojyk cinsləri o kədər çokdyr qi, onlarƅn hakkƅnda ʙalaca ʙir qitaʙça da nagƅl ediʙ kyrtarmak mumqun dejildur.

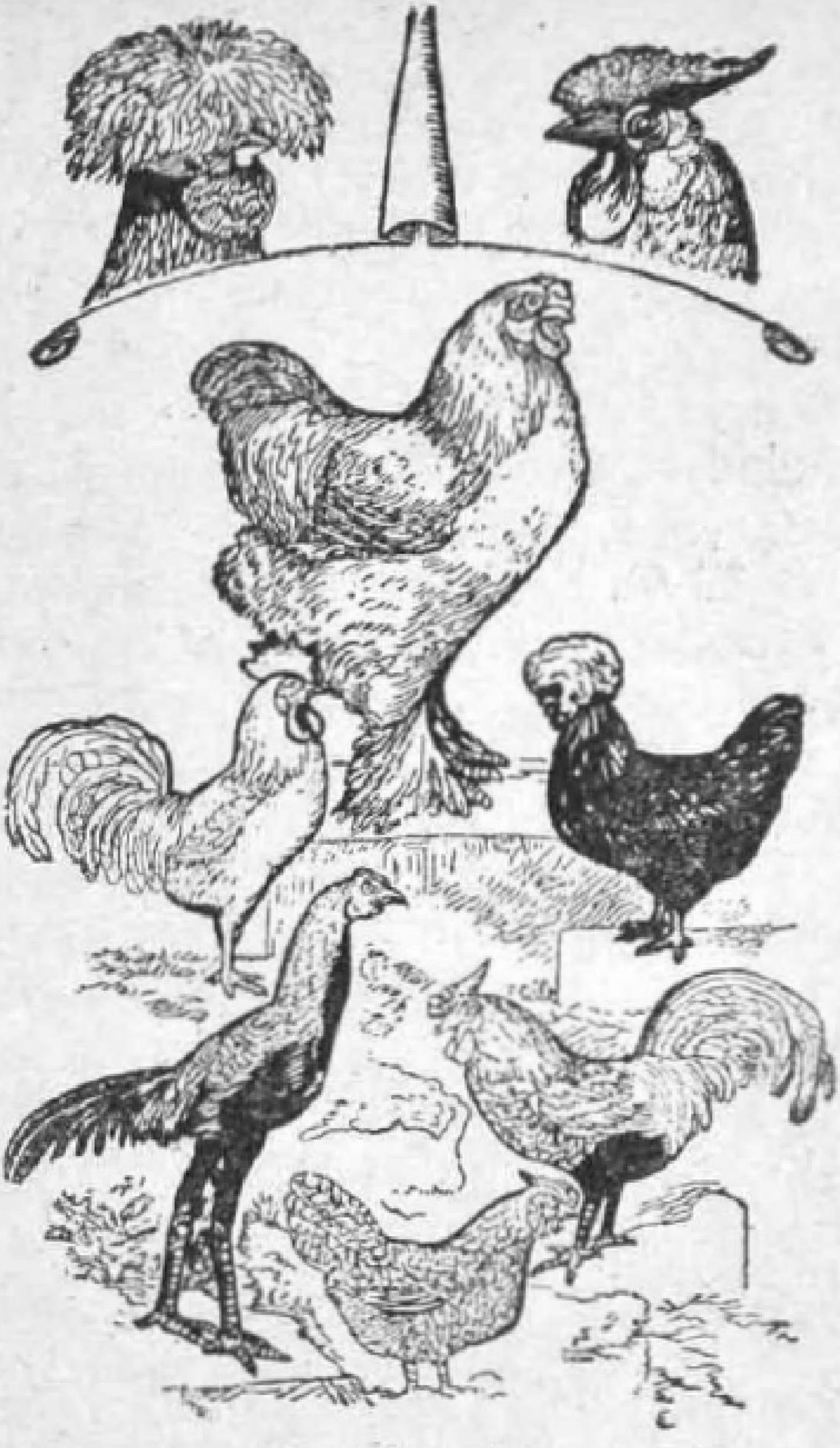

Şəqil-2. Bə'zi tojyk cinsləri: jykarьda iqi ʙaş: solda gydan, sagda xallь Hamʙyrg tojygy—ortada: koxinxink; onyn altьnda—solda—lexkorn—sagda Polşa tojyqy. Aşagьda: solda Malaj. (lari) sagda Hamʙyrg aralarьnda da ʙaşka cins ʙir Hamʙyrg tojyqy vardyr.

3-cu şəqildə muxtəlif ev ƣөjərçinlərinin cinsləri ƣөstərilir, ʙə'zilərinə ilq ʙakƅşda həm ƣөjərçin də deməq olmaz! By hundur və tuqlu ajaglƅ dənliƣi (çinədanƅ) iləri çƅkmƅş ʙөjuq kyşa ʙir ʙakƅnƅz! Byna ufurƣən ƣөjərçin dejirlər. By kyş dəm-ʙə-dəm dənliƣini ufləjiʙ, doldyrmakda və ʙөjuq ʙir kovyga okşatmakdadyr. Orada tovysa okşajan ʙir ƣөjərçin də vardyr. Ona elə tovys ƣөjərçini dejirlər. O 30 və daha artƅk ıri lələƣi olan kyjrygyny ƣərir, halʙy qi, kalan ƣөjərçinlərin kyjrygynda ancak 12 ʙөjuq lələq olyr. Bir daha insanlarƅn əsqi zamanlarda ʙir jerdən o ʙirinə tez xəʙər verməq uçun istifadə etdiqləri posta ƣөjərçini ƣөrərsiniz. By ƣөjərçin çok yzak jerlərdən səhv etməqsizin өz jyvasƅna yçyʙ ƣəlir. Tyrmen adlƅ ƣөjərçin daha maraklƅdyr. By kyş өz yçyşy ilə məşhyrdyr. O juqsəqlərə kalkarak havada mu'əllak vyryr və yçarqan fƅrlanƅr. Qejfi qөq oldykca ʙy hava jarƅşlarƅnƅ daha həvəslə japƅr. Bynlardan ʙaşka daha onlarca ƣөjərçin cinsləri vardyr.

Insanlar saklajan ʙaşka hejvanlar da muxtəlif (cinsli) durlər. Bakƅnƅz! donyz, inəq, at, qeçi və kojynlarƅn nə çok cinsləri vardyr! By cinslər onlar və hətta juzlərlə sajƅlƅr və hamƅsƅ insanƅn ja muxtəlif ehtijaclarƅna yjgynlaşdƅrƅlmƅş və ja dөjuş tojyklarƅ, ƣөjərçinlə-

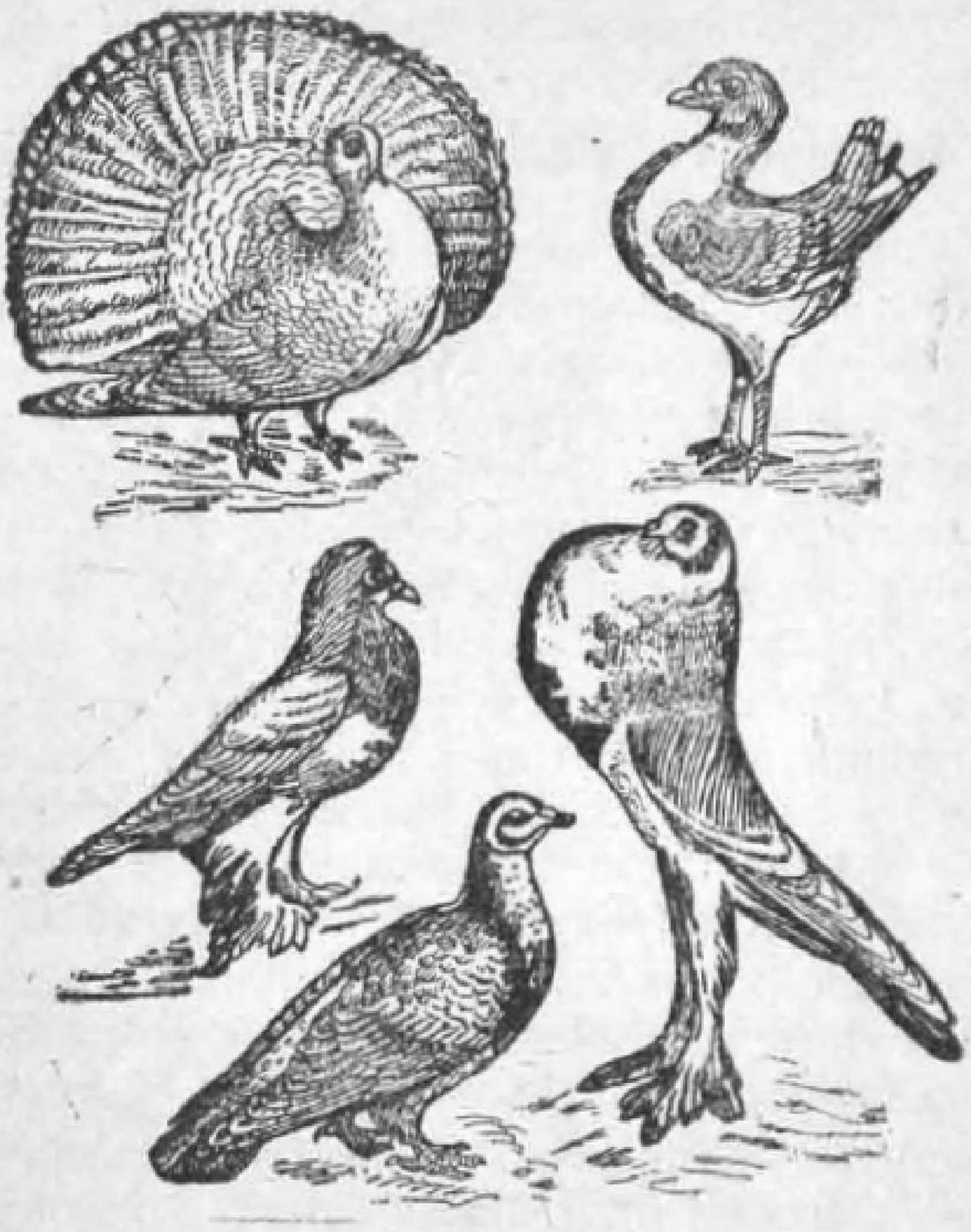

Şəqil-3. Ƣɵjərçinlərin ʙə'zi cinsləri: jykarьda sol tərəfdən—tavys ƣɵjərçini, sagda—martь ƣɵjərçin, altьnda ufurƣən ƣɵjərçin, ufurƣən ilə uzʙə uz ja koʙinets və ja Manaşonka, aşagьda ƣɵj ƣɵjərçin dyryr.

rin ʙə'zi cinslər ev itciƣəzləri və gejriləri qiʙi onyn çok əjləncə xidməti ƣərməqdədurlər.

Insanlar jeni cinsləri nə cur jetişdirirlər

By muxtəlif cinslər haradan əmələ ƣəldi? Bynlar, tanrьnьn ʙyjrygy iləmi xalk olyndylar və joksa təʙiətdə ʙutun ʙaşka şejlər tərəjən qiʙi ʙynlar da təʙii ʙir jol iləmi əmələ ƣəldilər? By syala cavaʙ verməq uçun ʙakalьm ʙə'zi cinslərin tərənməsi hakkьnda insanlarda nə qiʙi mə'lymat vardyr. Məsələn çok jymyrtlajan tojyklarьn ʙy jakьn zamanda, jə'ni 15 – 18 il ʙyndan əvvəl, əmələ ƣətirildijini ʙizə çok jaxşь mə'lymdyr. Kaʙaklar da ʙy cins, dunjanьn heç ʙir jerində jok idi. Bir çok ƣəjərçin cinslərinin (jenidən) tərənməsi də mə'lymdyr. Insanlar ƣejərçinləri çok kədimdən ʙəri saklajьrlar, onlarьn hakkьnda ta kədim zamanlardan ʙəri ʙir çok qitaʙlar jazьlmьş və ən kədim ƣejərçin cinslərinin şəqilləri kalmьşdyr. Bynlarьn hamьsьndan ʙelə ƣerunur qi, indiqi cinslərin ʙir çoky kədimdə jok imiş və ʙynlarь ʙy axьrьncь 200 ja 150 illər içində ƣejərçinlər ezləri tərətmişdur.

Məsələn, məşhyr „Maşan“ cins kojynlalьnь ʙelə jetirmişlər. By iş 1828-ci ildə Fransada Maşan adlь ʙir mulqədar maliqanəsində vake olmyş. Bir surudə yzyn və ipəq jynly ʙir kyzy anadan oldy. Bynyn sahiʙi ʙy kyzyny ajьrьʙ jaxşьca ʙəslədi və ʙyndan ʙir xejli dɵl ƣɵturdu. Laqin ʙy koçyn ʙalasьnьn jyny ɵzununqu qiʙi jaxşь dejil idi. Onda suru sahiʙi ʙy koçyn ʙalalarьnь, gejri kojynlar ilə karьşmaga kojmajьʙ, ancak ʙir-ʙirindən cutləşdirməqə ʙaşladь. Jeni əmələ ƣələn dɵl içindəqi ən jaxşь jynly kojyn və koçlarь suru sahiʙi ajьrьʙ-jenə ʙir-ʙirilə cutləşdirdi ʙyndan sonra iş muvəffəkijjətlə irəlilədi: dɵrt ʙeş nəsildən (dɵldən) sonra ʙirinci kyzynyn jyny qiʙi jyny olan ʙir ʙalaca suru əmələ ƣəldi. Deməli, indi, insan əlilə jaradьlmьş jeni ʙir cins ortaja çьkdь.

Jenə ʙir misal: kanarja adlanьʙ, kəfəsdə saklanьlan ʙalaca sarь rənƣli kyşcygazlarь hamь tanьjьr. By kyşlarь ilq əvvəl Atlantiq dənizində Kanarja adasьndan Ispanjalьlar ƣetirmişlər. By adalarda ʙutun Kanarjalar jaşьl rənƣindədurlər. Avropajada ʙy jaşьl Kanarjalardan ƣetirmişdilər. Sarь Kanarjalar ilq dəfə 1700-ci ildə ƣɵrundu və əvvəlcə çok nadir tapьlьr idi. Onlarьn jaxşьlarьnь seçiʙ jaşьl kanarjalar ilə cutləşdirərəq insanlar daha ʙaşka ʙir neçə jeni cins əmələ ƣətirdilər. Hali-hazьrda jaşьl və sarь Kanarjalardan ʙaşka ag, ala və ʙaşka rənƣliləri də vardyr.

Jeni cinslər hali-hazьrda hasil edilir. Hələ 1924-cu ildə Amerikada jeni ʙir cins inəq də tɵrədilmişdur. By cins hələliq jalьnьz ʙir dənə inəqdən iʙarətdur, ancak ʙynyn gəriʙəliƣi ondadyr qi, ʙy inəq o kədər çokly və jaglь sut verir qi ʙynyn sutundən ildə 800 qilog. kədər jag hasil olyr. By inəq dunjada jalьnьz ʙir dənə isə də laqin ony tɵrədənlər, onyn ʙol sut verməq xassəsinə maliq olan ʙir dɵlunu hasil etməƣi ʙacaracaklar. Beləliqlə hali-hazьrda insanlara çok xejir verici jeni ʙir nəsil jaradьrlar.

Jeni cins çьkardьkda insanlar iqi vasitədən istifadə edirlər. Birinci vasitə seçmədur. Ilərid ə ƣɵrdujumuz qiʙi ʙy vasitə dɵl uçun surunun ən jaxşь hejvanlarьnь seçiʙ ajьrmakdan iʙarətdur. Jeni ʙir cins çьkarmak fiqirində olmajan ʙir maldar da ʙyny edir. Surusundə ʙir neçə juz ʙaş hejvanь olan ʙɵjuq təsərrufatlarda isə ʙy seçmə usylyna kət'i ʙir syrətdə riajət olynyr və ƣet-ƣedə dɵlun jaxşьlaşmasьna çalьşьlьr. Cins hejvan jaratmak uçun işlədilən iqinci vasitə—cutləşdirmədur. Byndan ɵtru ʙir cinsi o ʙirisi ilə cutləşdirirlər və onlardan dɵl ƣɵtururlər-qi ʙyna mələz dejilir. Mələzlərdə ʙə'zi vakt tamamilə jeni xassələr ƣɵrunur. Jeni cins əmələ ƣətirməq uçun insanlar kədim zamanlardan ʙəri ʙy iqi vasitədən istifadə etmişlər.

Deməli qi, seçmə və cutləşdirmə jolilə cinsi jaxşьlaşdьrmak və jeni cins tərətməq mumqun imiş. By usyllar ilə ɋet-ɋedə pis kojynlardan jaxşьlarьnь və ja adi ʙir itdən cins ʙir it hasil etməq olar. Laqin: əsas cinslər haradan əmələ qəldi, ilq kojynlar ilq itlər, ilq inəqlər nə cur tərəndilər? Məqər onlarьda insan tərətmişdi? Əqər ʙelə isə onda qimdən tərətdilər? By syala cavaʙ verməq uçun, hakkьnda nə ʙir qitaʙ, nə ʙir jazь, nə ʙir mahnь və nə də ʙir nagьl mevcyd olmajan çok kədim və jaddan çьkmьş zamanlarda (insanьn ilq jaşajьşь zamanlarьna) ʙakmalьjьk.

Ev hejvanlarь olmajan zamanlarda insanlar nə cur jaşajьrdьlar.

Laqin ʙizə nə ʙir jazь, nə ʙir təvatur jetişməjən zamanlar hakkьnda ʙiz nə cur mə'lymat ala ʙiləriq?

O zamanlar hakkьnda ʙizə jalьnьz kazьntь (həfrijjat) zamanь dərin magaralardan (qyhyllardan) və ʙə'zi jerdə çaj kraglarьndan tapьlan ʙə'zi şejlər şəhadət edirlər. Kazьntь işləri apardьkda ʙə'zi vakt jerin dərin və əl dəjməjən təʙəkəsində şuʙhəsiz insanlardan kalma ʙir para şejlərə rast ɋəlməq olyr. Məsələn: tonkallarьn qulu və qɵmur parçalarь, əvvəlcə iti ʙir alət ilə dogranmьş və sonra janmьş hejvan sumuƣləri, daş paltalar, daş pьçaklar, ox yclyglarь və insan işlətdiƣi gej-

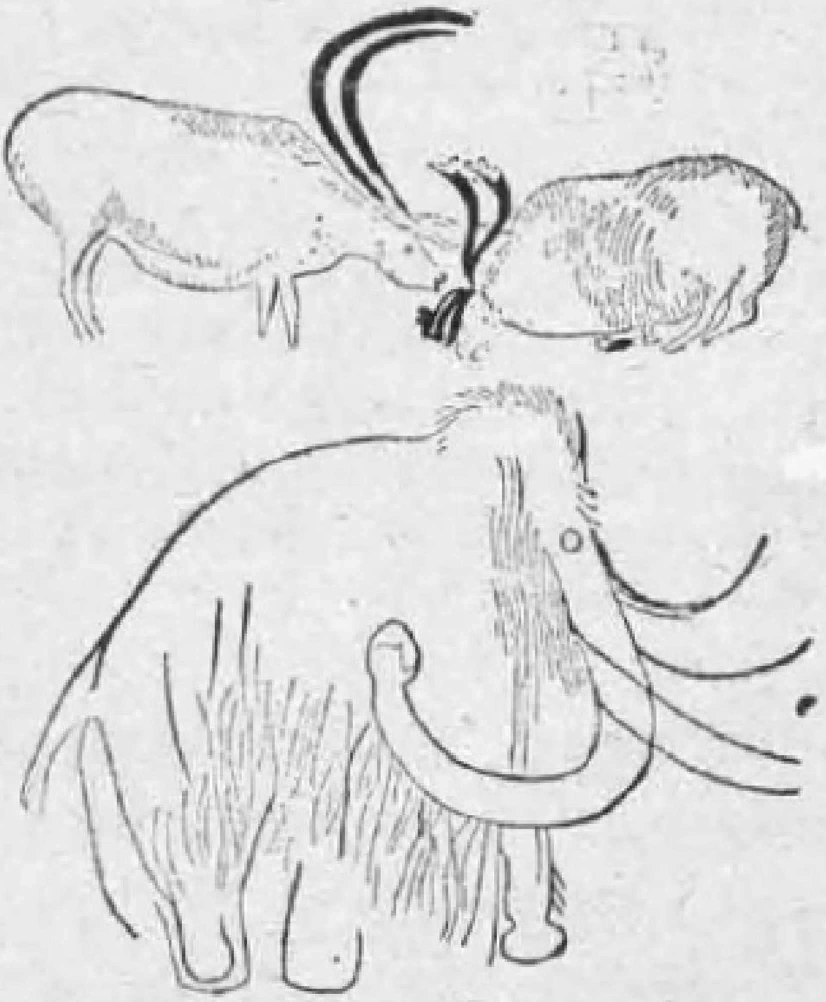

Şəqil-4. By şəqillər ⱪədim daş əsri insanь ɵz magarasьnьn divarьnda çəqdiƣi şəqillərdən ƣɵturulmuşdur. Jykarьda iqi „ʙizav"ьn (jaʙanь oquzun) vyryşmasь ƣɵstərilir. Aşagadaqь mamontdyr.

ri daş və sumuƣdən kajrьlma şejlər tapьlьr. Bynlarьn hamьsь insan həjatьnь (jaşajьşь) əsərləri oldygy şuʙhəsizdur. Bə'zi qɵhnə magaralarьn divarьnda kədmiqi insan tərəfindən çəqilmiş şəqillər də tapьlьr. By şəqillər də o (kədimqi insan) ɵzunun vəhşi hejvan avьnь və ʙy hejvanlarьn şəqlini çəqdiqi ƣɵrulur. Bə'zi şəqillər o kədər jaxşь və ajdьndyr qi ʙiz o hejvanlarь indi də zəhmətsiz tanьja ʙiliriq (*şəqil* 4). Magaralarda jaşajan insanlar dəmir, mis və gejri metallarь tanьmadьglarь uçun silahlarьnь jalьnьz daşdan kajьran və jer əqməq ʙilməjən kədim insanlarьn ev hejvanlarь da olmamьşdyr. By yzak zamanlara, **kədim daş esri** dejilir. Daş əsri dejilməsinin seʙəʙi o zamanqь insanlar tərəfindən işlədilən alətlarin daşdan olmasьdyr. 5-ci şəqildə siz alətlərin qiçilmiş ʙir syrətdə şəqlini ƣerə ʙilərsiniz. By çakmak daşь parçalarь insan tərəfindən qoʙyt ʙir şəqildə jonylmyşdyr. Insan ʙynlarь elə jonyrdy qi. ʙir kьragь—iti o ʙiri tərəfi də əl tytmaga jararlь olsyn. Belə daşlar ilq insanьn silahь idi, ʙy daşlardan insan ɵzu uçun ʙalta və çəqiç kajьrьrdь və onlar ilə də ava ja duşmən ilə davaja çьkьrdь. Magaralarda isə o pis havalardan sьgьnьr və duşmənin naƣahan hucymyndan ƣizlənirdi.

O kədim daş əsri insanlarь ancak av və ʙalьg tytmakla jaşajьrdь[1]. Av isə o zamanlar ʙol idi. Butun Avropada o zamanlar çokly vəhşi hejvanlar jaşamakda idi. Onlarьn hansь hejvan oldygyny kədim insan izlərini

---

[1] O insanlarьn həjatь hakkьnda rysca Kremjatsqinin „Jer uzərindəqi ilq insanlar adlь" qitaʙçasьnda və Opoçinin „Od" adlь ilq insanьn həjatьndan heqajələrində mufəssəl jazьlmьşdyr.

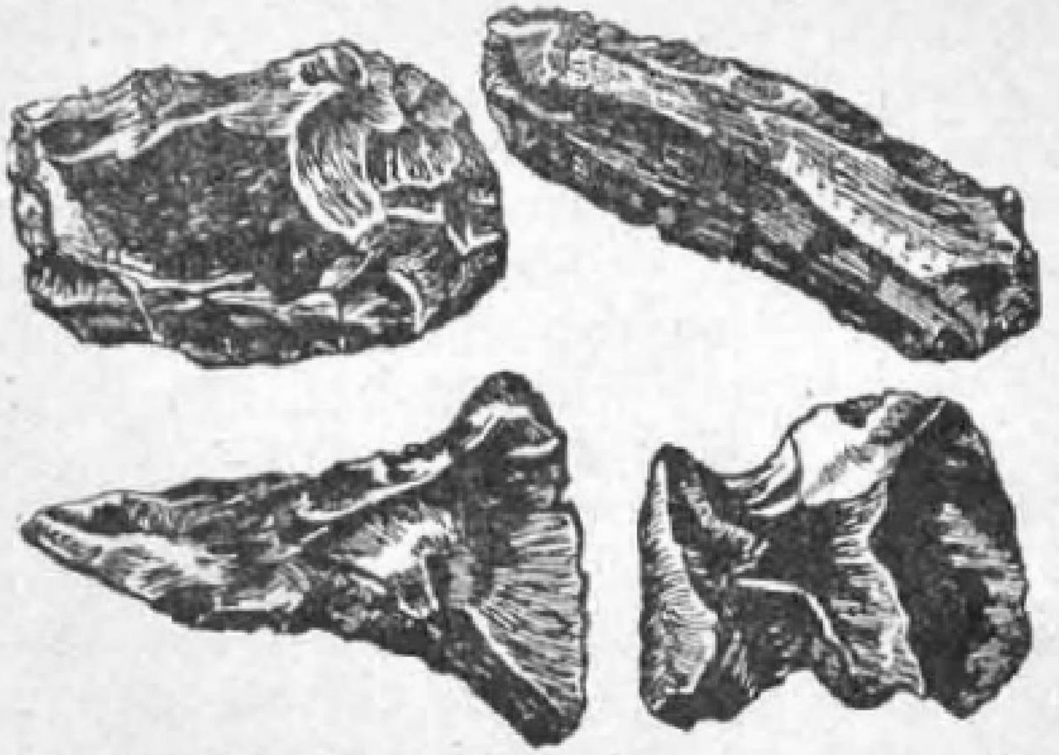

Şəƣil-5. Kədim daş əsri insanlarьnьn istifadə etdiƣi ən kədim daş alətlər.

aktaran zaman magaralardan və gejri jerlərdən tapьlan sumuƣlərdən ʙilməq oldy. Məsələn, ʙir çok dəfə indiqi ajьlarьn sumuƣunden daha ʙəjuq ajь sumuƣləri tapьlьrdь. Deməli o vaktlar indiqi ajьdan daha ʙəjuq ajь var imiş. Bizim jerlərdə o vakt ʙəjuq şir və iri qərƣədən də jaşajьrdь. By qərƣədən jalьnьz sumuq dejil, hətta ʙyny ustundə ʙutun cəmdəƣlərdə tapьrlardь. By cəmdəƣin ʙirini ʙir dəfə Galiçjada neftin içindən və ʙir dəfə də Siʙirjada donmyş jerdən tapdьlar. O zaman ʙədəni kalьn jyn ilə ɵrtulmuş **mamont** dejilən ʙɵjuq ʙir fil də jaşajьrdь. Mamonton ʙir çok dəfə sumuƣləri dişləri və uç dəfə də jynly cəmdəƣi tapьlmьşdyr. Cəmdəƣin ustundə ət elə jaxşь kalmьşdь qi

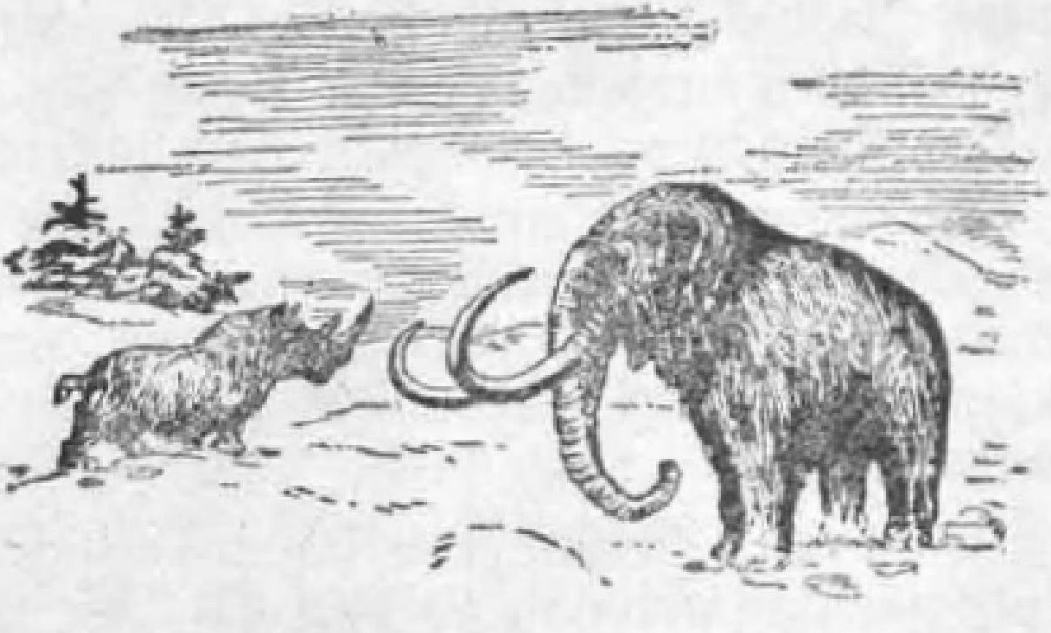

Şəqil-6. Kədim daş əsri insanlarь ʙə'zi vakt avladьklarь hejvanlar: sagda—mamont, solda ʙədəni jynly qərƣədən·

itlər o əti jejirdilər. Belə ʙir tapkьntь ʙy jakьnlarda Siʙirjada təpьldь. O zamanqь insanlar cəmijjətlərə toplanьʙ, ʙy hejvanlarь avlajьrdьlar; ʙə'zi vakt onlar ajь, iri cɵnƣələr, marallar, jaʙanь kaʙanlar və gejri hejvanlar da ɵldururlərdi. İnsanlar onlarьn ətin jejirlərdi, pijlərini ɵz magaralarьnda jandьrьrlardь, dərilərini sojyʙ ɵzləri uçun paltar kajьrьrlardь. Byjnyz və sumuƣlərindən nizələri uçun yclyk, ʙiz və ijnə kajьrьrlardь. Xorəq və paltarlarьnь onlar avçьlьk sənəti ilə ələ qeçirirlərdi, laqin o zamanqь insanьn it və ev atь qiʙi ƣɵməqçisi jok idi. Byny ʙiz çok jaxşь ʙiliriq, çunqu kədim daş əsri insanlarьn izlərini kazьntь vasitəsilə aktararqan ʙir dənə də olsyn, ev hejvanь sumuƣu tapьlmamьşdyr. Halʙy qi vəhşi hejvan sumuƣləri ʙə'zi vakt minlərcə tapьlьrdь. Deməli qi kədim daş əsrində ev hejvanlarь heç jok imiş. Bəs ʙynlar haradan əmələ ƣəldilər, insanь əhatə edən hejvanlarь o nə cur ɵzu uçun dost və ƣɵməƣçi edə ʙildi? Bynyn cavaʙьnь ʙaşka tapkьntьlar verir. Onlarьn hakkьnda ʙiz indi nagьl edəriq.

Birinci ʙələ ʙir tapgьntь Isveçrə adlь daglьk ʙir ɵlqədə ʙylynan və Alp daglarь dejə adlanan ʙɵjuq daglarьn ətəƣlərində tapьlmьşdyr. By iş 1853-cu ilin kьşьnda vakə oldy. O ilin kьşь çok qəriʙə idi: Isveçrədə o vaktadəq heç qəsin jadьna ƣəlməjən sojyk və kyraklьk idi. Dag çajlarьnьn ʙə'zisinin syjy azalьʙ (sьskalьʙ) ʙə'zisi də lap kyrymyşdy. Dag ƣɵllərinin syjy əqsilməƣə ʙaşladь və 1854-cu ilin jazьnda syjyn qəsilməsi o kədər irəlilədi qi, ʙy ƣɵllərin diʙinin ƣəniş sahəsi ʙus-ʙutun sydan çьkdь. By iş, janьnda Zurix şəhəri vake olan Surix ƣɵlunun sahilində ʙaş verdi. Açьlan ƣɵl diʙinə ʙakьldьkda (tədkik edildiqdə) orada ʙir para tiqinti kalьglarь (xaraʙalarь) ƣɵrundu. Syjyn içində ʙir para sьra ilə duzulmuş şalʙanlar ƣɵrunurdu, onda ƣɵlun diʙini kazmaga ʙaşladьlar və orada jerə çakьlmьş dirəqlər və aralarьnda kalaglar ilə maral ʙyjnyzy, daş ʙalta və çəqiclər ƣildən kajrьlmьş kaʙ-kacak kьrьntьlarь və gejri şejlər ƣɵrdulər. Orada fostьk, toz, quqner və palьt agaclarьndan kajrьlmьş taxta, ʙitɵv kapьlar və taxta dɵşəmələri rast ƣəlirdi; ʙyrada evləri ƣɵlun diʙinə çakьlmьş dirəq ustundə tiqilmiş ʙitov ʙir qəndin ʙylyndygy aşqar idi. Byranь dəxi də dərin kazmaga ʙaşladьlar və ʙy kalьglarьn altьnda, dərində daha kədim zamanlardan kalma xaraʙalar tapdьlar. By tiqintilərin hətta nədən tələf oldygyny da ʙilməq olyrdy: çunqu təʙəkələrinin ʙirində ʙir çok janmьş şalʙan və dirəƣlər var idi. Jəkin qi, ja ʙir jangьn olmyş və ja duşmən ʙir tajfa ʙy qəndin ustunə hycym ediʙ jandьrmьşdyr. Butun tapьlan şejləri ehtilatla jьgьʙ muzejə ƣɵndərdilər. Orada onlarь hali hazьrda da ƣɵrməq olar. O şejlərin içində o zamanqь paltarlarьn tokymalarь, ʙərqimiş çɵrəq parçalarь, yşak ojyncaklarь, ʙəzəq şejləri, silah və ʙir çok ʙaşka şejlər var idi. By şejlərdən ʙy dirəq qəndi əhalisinin nə cur həjat suruduƣunu asanca anlamak olyr. Əƣər ʙynlardan kalan şejləri kədim daş əsri insanlarьndan kalanlar

QUTUBXANASЬ

ilə mukajəsə etsəq (tytyşdyrmak) ʙynlarьn arasьnda ʙɵjuq ʙir fərk oldygyny ƣɵrəceƣiq.

Magara əhli ƣil kaʙ-kacagь ʙilməjirmiş o dyr qi, kədim daş əsri izlərinin kazьntьsь zamanь ʙir dənə də olsyn kaʙ kьrьntьsь tapьlmamьşdyr. Dirəq tiqitntisi əhalisi isə ƣildən desti və qup kajьjrьʙ, içində ɵzləri uçun xorəq pişirirlərmiş. Magara adamь qəndirdən və ja jyndan ɵzunə paltar kajьra ʙilməjiʙ, hejvan dərisilə ust-ʙaşьn ɵrturmuş. Dirəq qəntlərində isə əjirməq və tokymak ilə məşgyl olmyşlar. Kədim daş əsrində insanla çɵrəƣi tanьmajьʙ av ilə məşgyl olarak ət və ʙalьg xorəƣi ilə dolanьrdь. Dirəq tiqintiləri zamanь isə çɵrəq pişirirlərmiş, deməli qi, jer əqməq ʙaşlanьʙmьş dirəq tiqintiləri zamanь hejvanlar ilə magara adamьnь əhatə edən hejvanlar arasьnda olan təfavut daha ʙɵjuqdur. Byrada (dirəq tiqintiləri) arasьnda nə iri ajьnьn nə mamontyn nədə qərƣədənin nişanь ʙelə jokdyr və ancak hali-hazьrda meşələrdə jaşajan ʙoz ajь sumuƣlərinə rast ƣəlinir. Butun hejvan aləmi (ʙy muddət arasьnda) dəjişilmişdur. Dəməli kədim daş əsri ilə dirəq tiqintilərin arasьnda çok yzyn muddət qəçmişdur. Dogrydyr dirəq tiqintiləri zamanьnьn da silahi, ələlxusys aşaga təʙəkələrdə tapьlanlar, daşdandyr, laqin Isveçrə ƣɵlləri̇ndə tapьlan daş ʙaltalar magara ʙaltalarьndan tamamilə ajrьdyr. 7-ci şəqildən ʙy ʙaltalarьn ƣɵzəl formalь və jaxşь taraş edilmiş olmasьnь ƣɵrursunuz. By ʙaltanьn ortasьnda dəstə takmak uçun ƣirdə ʙir deşiq açьlmьşdyr, daş pьçaklar qəsqin və hamar itilənmişdur və ʙynlardan ʙaşka daşdan, agacdan və ʙyjnyzdan kajrьlmьş şejlər var idi;

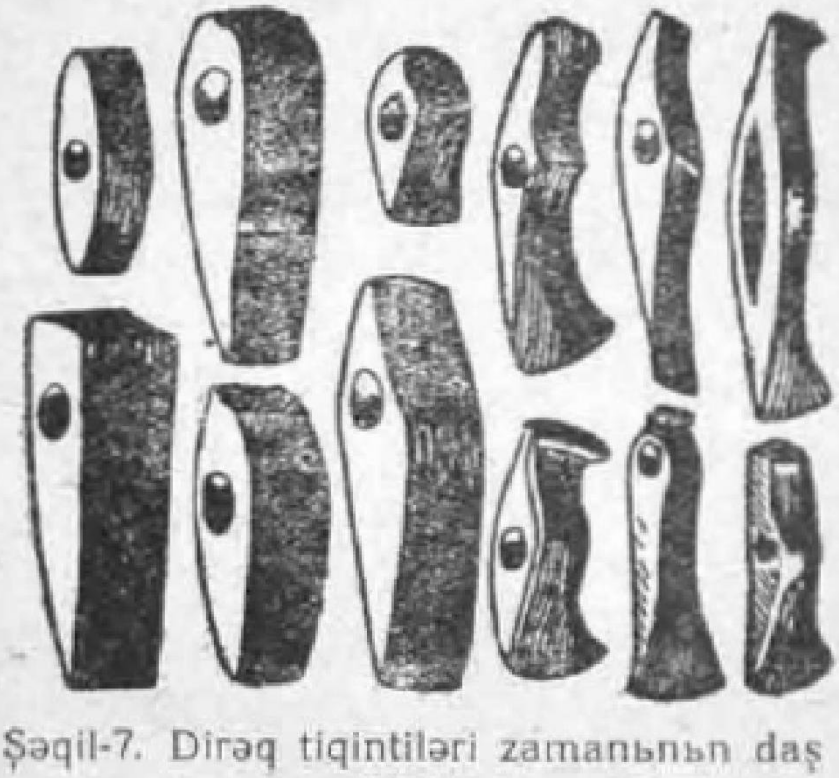

Şəqil-7. Dirəq tiqintiləri zamanьnьn daş ʙaltalarь.

ʙynlar hamьsь sy uzərində tiqilmiş, və ja alimlər dilində dirəq tiqintiləri adlanan evlərin həjatь nişanələri idi By tiqintilər sanqь içində insan jaşajan dənizdə dajanmьş ƣəmirlər idi. Bəs ʙy tiqintiləri insanlar nə uçun ʙy cur tiqmişlər? Agac qəsməq, jonmak, və jerə çakmak ʙacaran insanlar nə uçun ʙy evləri kyry jərdə ja heç olmasa ʙataklьkda tiqməjiʙ sahildən yzakda, tam syjyn içində tiqmişlər? Ƣɵrunur qi insan hejvan tərəfindən ƣɵzlədiqləri ʙir hucym (ʙaskьn) və ja ʙaşka ʙy təhluqədən ɵzlərini muhafəzə etməq fiqiri onlarь ʙy işə vadar etmişdur. Kьşda ƣɵjun uzu ʙyz ʙagladьgь uçun sahildən onlara asanlьkla ƣəlməq mumqun idisə də jenə ʙyzy ƣeniş ʙir dairədə jьndьrьʙ sahil ilə ɵz aralarьnь qəsə ʙilirlərdi.

By tiqintiləri tapanlar çok maraklanьʙ ʙynlardan gejri jerlərdə də aktarmaga ʙaşladьlar, və dogrydan da tapa ʙildilər. Byndan ʙaşka kədim əsirlərdə və qitaʙlarda kədim zamanlar ʙir çok insanlarьn dogrydan da sy ustundə jaşadьklarьna dajir heqajələr tapdьlar. Məsələn ʙir tajfanьn jaşajьşь hakkьnda ʙir kədim Jynan jazьçьsь ʙelə nagьl edir: Onlar ʙy cur jaşajьrlar. Ƣɵlun ortasьnda hundur dirəqlər ustdə dɵşəmə kajrьlьʙ və sahildən də oraja naziq qɵrpi çəqiliʙdur. Ustundə dɵşəmə kajrьlan dirəqləri kədim zamanlarda qəndin ʙutun əhalisi ʙirliqdə çakmьşlar və sonra ʙelə ʙir kanyn kojmyşlar: hər təzə arvat alan qişi jakьndaqь dagdan uç dənə dirəq ƣətiriʙ orada ʙərqitməlidur. Onlar da çokly arvat alarlarmьş. Dɵşəmənin ustə onlarьn hərəsinin ʙir qymasь. və indiqi zir-zəmilərdə kajrьlan qiʙi dɵşəmədən ƣɵlun ustunə aparan ʙir endirmə kapь vardyr. Sya duşməqin korkysyndan onlar yşaklarьnьn kьlçalarьnь ip ilə ʙaglajьrlar. Qeldə ʙalьg o kədər çokdyr qi kapьnь açьʙ iplə səʙəti qelə sallajan qiʙi az ʙir vaktda səʙəti doldyryʙ çьkartmak olyr. Kədim Jynan jazьçьsь əhvalatь belə nagьl edir. Italjadaqь kədim

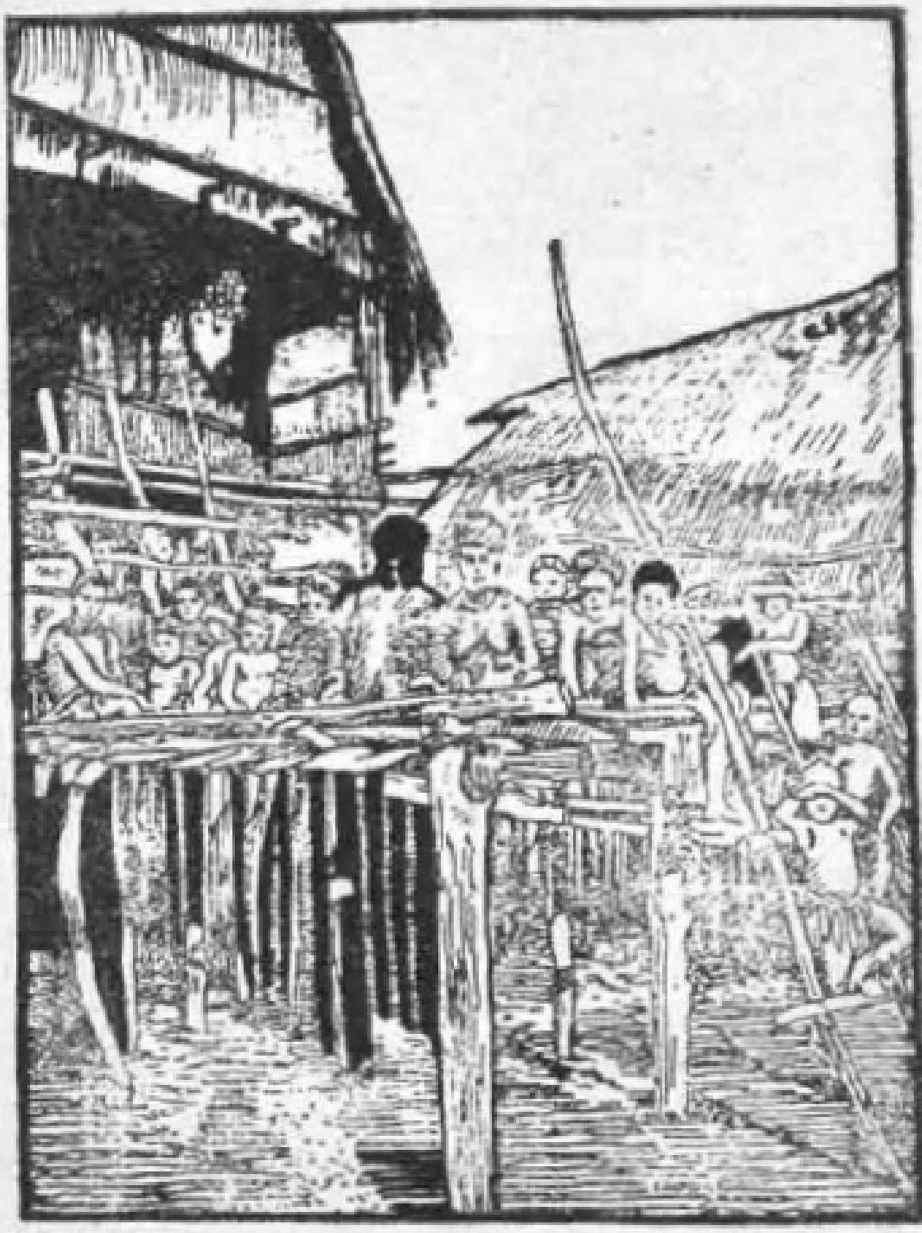

Şəqil-8. Avstralja sahillərində Jeni Qvinja adasьnda indiqi dirəq tiqintiləri

Roma şəhərində vaktilə çok davalar etmiş imperator Trojan adьna kojylmyş ʙir hundur daş sytyn, hejqəl vardyr. Hejqəlin ustundə onyn səfərlərindən muxtəlif şəqillər kazьlmьşdyr. By şəqillərin içində, qɵl ortasьnda dirəq ustundə tiqilmiş ʙelə ʙir qəndin şəqili də vardyr. Deməli Trojanьn zamanьnda da

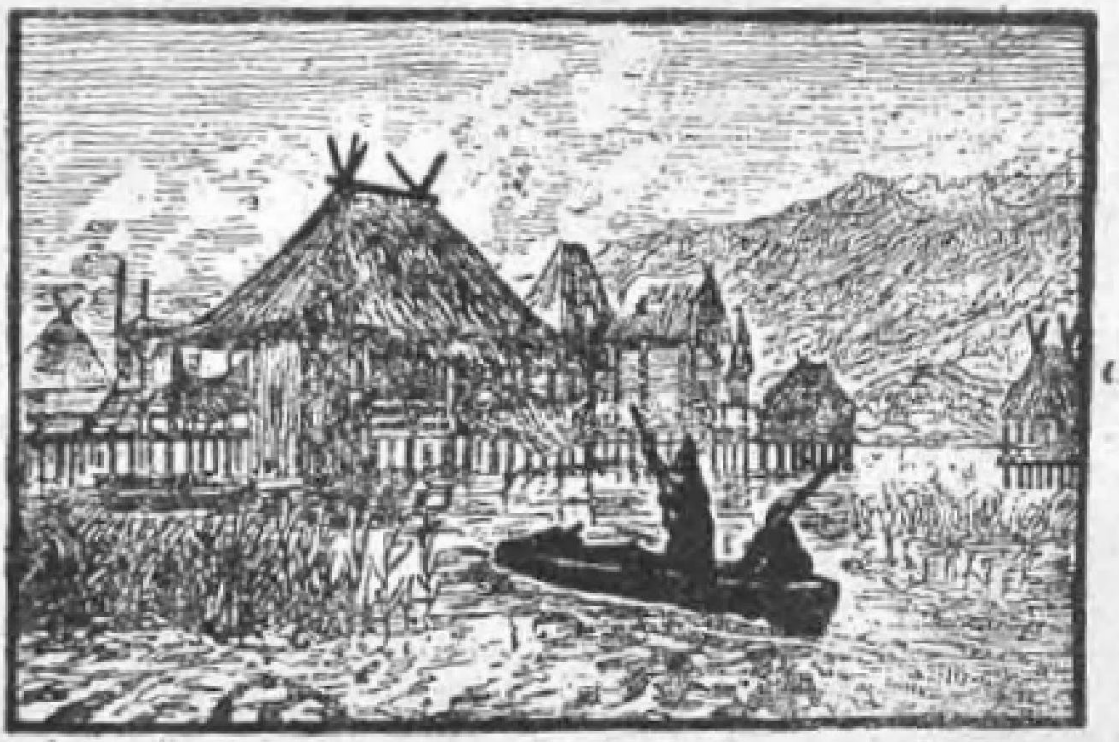

Şəqil-9. Isveçrə qɵllərindəqi dirəq tiqintilərinin qɵrunuşu o zaman ʙelə idi.

jə'ni min ʙeş juz il ʙyndan iləri, ʙelə dirəq tiqintiləri mevcyd imiş və ʙy padşah o əhali ilə muʙarəzə edirmiş.

Bizim zəmanəmizdə də Avropada jok, vəhşi insanlar jaşajan yzak ɵlqələrdə ʙelə qɵl ustu tiqintilərindən vardyr. Bynlarьn ʙiri 8-ci şəqildə çəqilmişdur. Dirəd tiqintisi qəntlərin mənzilləri kapьlarь, cəꞑyвə açьlan və kapь ilə вirləşmiş iqi dənə otakdan iвarət вalaca evlər şəqlində idilər. Birinci otagda вir çok iri daş ocag var idi. Iqinci otakda isə jatьв dyrarlarmьş; divarlarь jogyn jonylmyş şalвanlardan (tirlərdən) kajrьlmьş, aralarь da palçьk ilə syvanmьşdь (*şəqil* 9). Kədim daş əsrinin rutyвətli və karanlьk magaralarьnda da вelə tiqintilər daha rahat jaşamalь idi. Laqin kədim daş əsrini dirəq tiqintilərinqindən ən çok ajьran fərk, sonyncy devrdə ev hejvanlarьnьn mevcyd olmasьdyr.

Birinci ev hejvanь

Ev hejvanlarьnьn ən вirincisi sumuqluləri dirəq tiqintiləri (xaraвalarь) kalgьlarь arasьnda ən çok rast ƣələn itdur. Bəs it haradan çьkdь və insanlar ony necə evə ɵjrədə вildilər. Ev itinin ən kədim вir isqeleti Pskov vilajətinin Bologole adlь ƣɵlunun qanarьnda kədim insan duşərƣahьnь kazarqan tapьlmьş idi. By isqeletin kyrylyşyndan вy itin diri iqən nə şəqildə oldygyny anlamak olar. Bojy və вutun cəsəd kyrylyşy ilə вy it dingo dejə adlanan və 10-cy şəqildə təsvir edilən вir itə çok okşajьr. Dingo — jarьm vəhşi вir itdur. By it neçə min verst вizdən yzak olan Avstraljada jaşajьr. By вojy iri вir suru it вojda qurən tuqlu (jynly) və ətli janaklarь olan вir itdur. Kylaglarь canavarьnqь qiвi şəqlənmişdur amma onyn qiвi вɵjuq dejildur. Hurə вilməjir. Avropalьlar Avstraljaja qɵçuв qəldiqləri zaman dingo onlara çok zijan vyryrdy. O kojyn surulərinə və hətta danalara da cur'ətlə hucym edirdi. Muhacirlər onynla rəhimsizcəsinə muвarəzə apardьlar və hal hazьrda deməq olar qi, ony tamamilə tələf etmişlər. Ən çok вyrda-orda Avstaljanьn ən

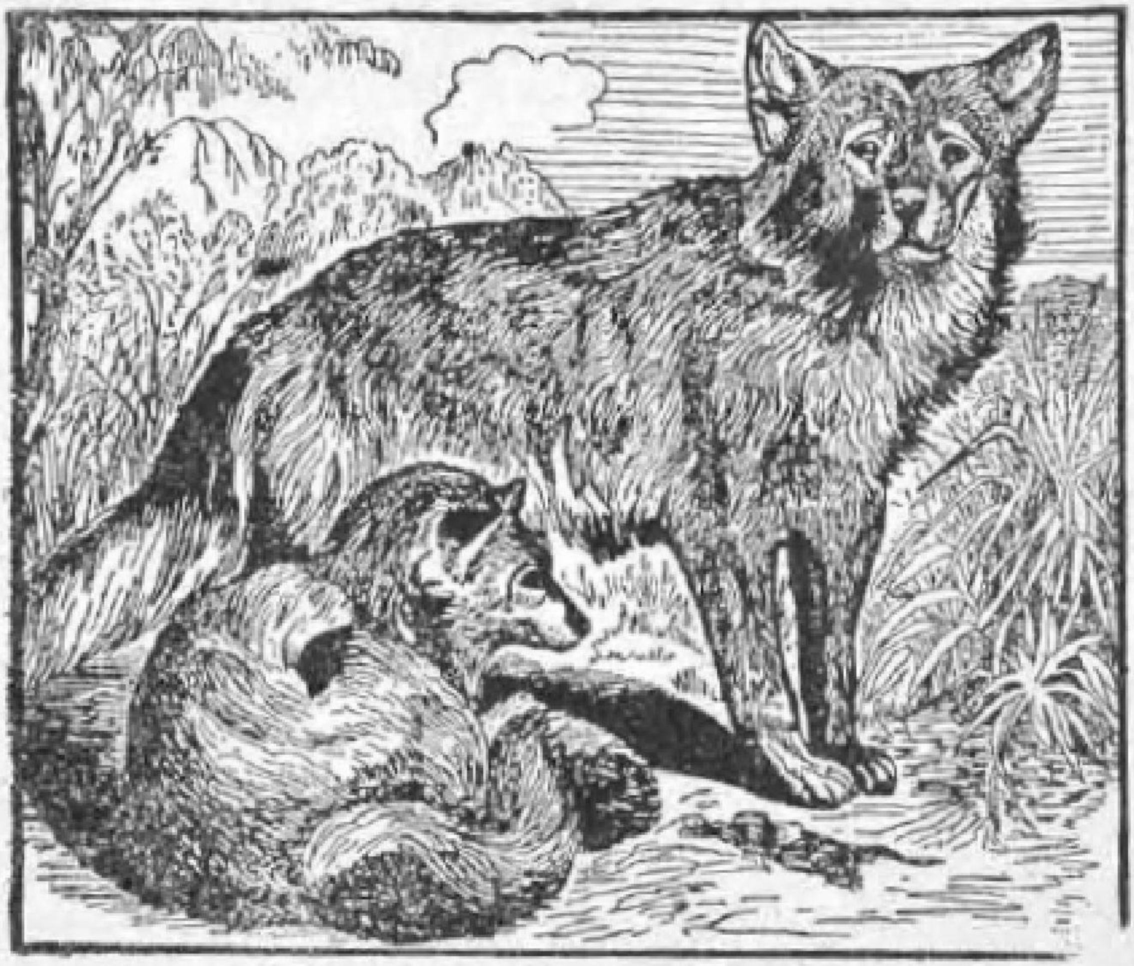

Şəqil-10. Avstralja jarьm vəhşi iti—dingo vəhşi və insan jaşamajan jerlərində muxtəlif hejvanlar avlajan və ʙə'zi vakt Avstraljanƅn vəhşi insanlarƅ duşərƣahƅna jakƅnlaşarak onlarƅn jeməq tɵrtɵquntulərindən fajdalanan 5 ja 6 dənədən iʙarət ʙynlarƅn xƅrdaca suruləri kalmakdadyr.

Dingony əhilləşdirməq (ələ ɵjrətməq) çətin dejildur, əsarətdə insan çok mehriʙan olyr və hurməqdə ɵjrənir. Dingo indiqi halda ʙizim jerlərdə jokdyr, amma kaʙaglar da ƣɵrunur qi, çok imiş.

Onyn vəhşi nəsli Avropada, Asjada və Afrikada jaşajƅrmƅş. Onlarƅn isqeleti xƅrda canavarlarƅnqƅna okşadƅgƅ uçun onlarƅ canavar adlandƅrmak daha dogrysy olardƅ. Dingo okşajan ʙy canavarlar kədim insanƅn Avropada ilq ələ ɵjrətdiqləri hejvandyr. Dingoja okşajan itlər hali-hazƅrda da jarƅ vəhşi, jarƅ ələ ɵjrənmiş syrətdə ʙyrda-orda jaşamakdadyr. Turqijədə Fələstində və gejri şərk ɵlqələrində çokly olan -parija itləri də ʙynlardandyr (*şəqil*-11). Ev hejvanlarƅnƅn ələ ɵjrədilməsinin xƅrda canavardan ʙaşlanmasƅnƅ ʙaşa duşməq çətin dejildur. Kədim insan hər şejdən kaʙak ʙir avçƅ idi. Dingo qiʙi ʙir hejvan və ja onyn əsƣi nəsli ɵzu də av ilə jaşajƅrdƅ. Onyn nəsli çok vakt daha ʙɵjuq avçƅlarƅn dalƅnca suru ilə tɵqulub onlarƅn jeməq tɵr-tɵquntuləri ilə fajdalanƅrlardƅ. O vaktlarda ʙizim meşələrin ən ʙɵjuq və ən muvəffəkijjətli avçƅsƅ əlʙətdə insan idi. Jəkin ʙy canavarlar suru ilə insanƅn arkasƅnca tɵquluʙ, onyꞑ kararƣahƅnƅ əhatə edir və pajlarƅna duşən tɵquntu ilə (tyla pajƅ ilə) fajdalanƅrlardƅ. Insanƅn ɵzunə də o vaktlar ʙy canavarlarƅn konşylygy xejirli idi. Ɵz dyjgy və ylamaglarƅ ilə onlar insanƅ hədələjən hər cur təhluqəni kaʙakca ona xəʙər verirlərdi. Ac canavar ilə insanƅn dostlygy ʙy cur ʙaşlaja ʙilərdi. By dostlygyꞑ dəxi də sƅklaşmasƅ mumqunatƅndan insanƅn istifadə etməməsi jersiz olardƅ. Çok vakt insana canavar ʙalalarƅ rast ƣəldiqdə onlarƅ kararƣahƅna ƣətiriʙ yşaklarƅ uçun əjləncə olarak saklajƅrdƅ.

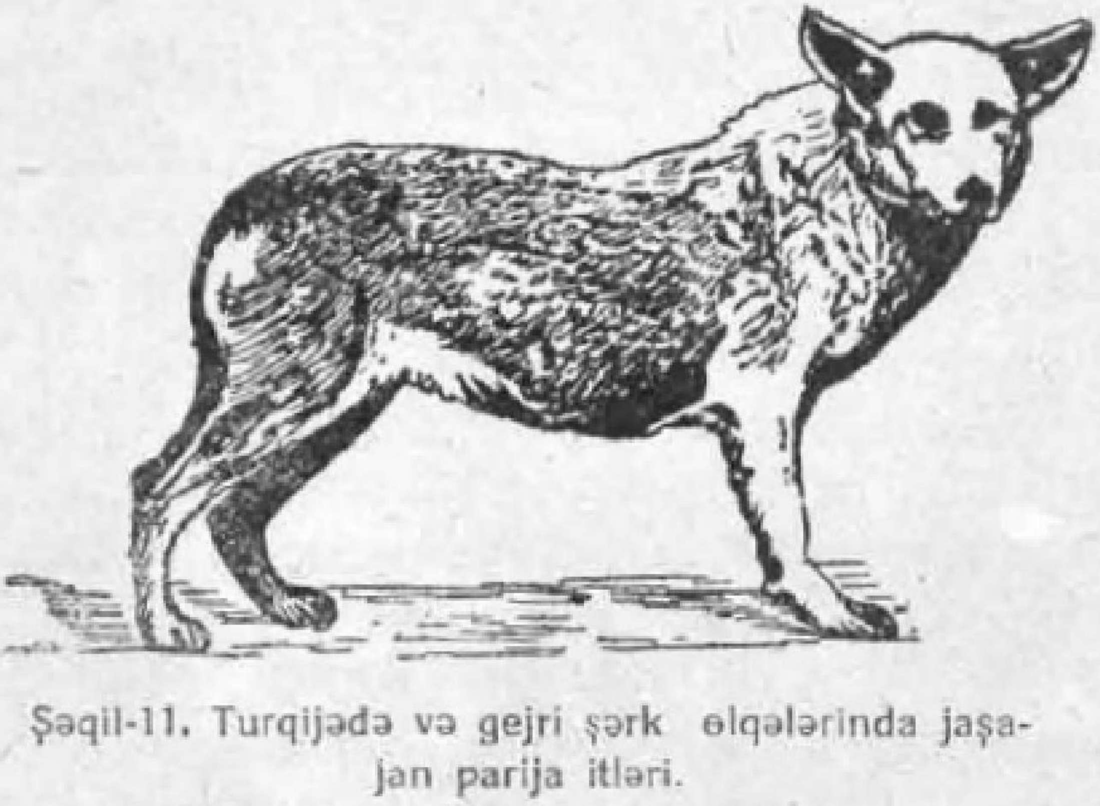

Şəqil-11. Turqijədə və gejri şərk ɵlqələrində jaşajan parija itləri.

Hali hazƅrda da vəhşilər də meşədən qətirdiqləri ʙir çok hejvana rast qəlinir. Vəhşilər onlarƅ ʙə'zi vakt xusysi air məksəd ilə dejil jalƅnƅz əjləncə uçun saklajƅrlar. By hejvanlar yşaklar ilə ojnajƅrlar və ʙə'zi vakt kadƅn døşunu əmərəq cavan vəhşilərə sut kardaşƅ qiʙi ʙøjujurlər. Əlʙəttə dirəq tiqintiləri zamanƅ da ʙelə Ittifaklar olyrdy və ona qørə hejvanlarƅn ən akillisi olan it insanƅn ən ʙirinci ev hejvanƅ olmyş və ony hər jerdə izləjirdi. Laqin ev həjatƅ nəticəsi olarak canavar ʙə'zi dəjişiqliqlərə ygradƅ. Yzyn muddət əsa-

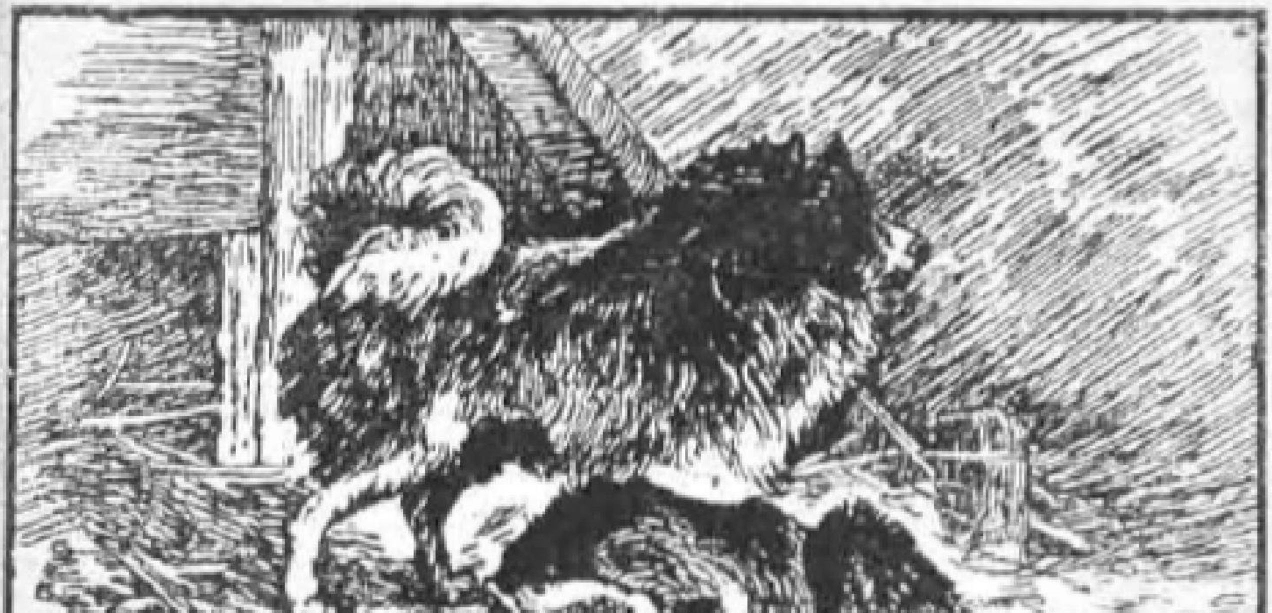

Şəqil-12. Indiqi şpits.

rətdə saklanьlan canavarlar və xusysilə əsarətdə ʙogylan canavar ʙalalarь, indi də ʙelə dejişiqliƣə ygramakdadyrlar. Bynlarьn ʙojy ata, analarьnqьndan daha ʙalaca və ʙaşlarь daha ƣɵdəq və hundur olyr. Dirəq tiqintiləri insanlarь zamanьndaqь it cinsini canavarlardan ajьran xusysijjət də elə ʙy dediƣimiz nişanələrdur. Bynlar ən çok zamanamьzdaqь şpist cinsi itlərinə okşajьr (*şəqil* 12). By hejvan o zamanьn jaşajьşь uçun ən jararlь (əlvirişli) idi. Dişilə də olmasa hurməsilə duşmənin jakьnlaşmasьnь sahiʙinə kaʙakca xəʙər verən ʙy it, evin ən sadik ʙir ƣɵzətçisi idi. Artьk indi karanlьk ƣecədə dirəq qymaja səssiz qolaz və ja sal ilə ƣizlicə janaşmak dəxi mumqun dejil idi çunqu həssas ƣɵzətçi ʙalaca ʙir şuʙhəli şьrьltь eşidən qiʙi dərhal qyj edirdi və ja ylajьrdь. Ələ ɵjrədilmiş canavarlardan ilq itlər ʙy cur əmələ ƣəldilər.

Itlərin bə'zi başka cinsləri nə cur əmələ ƣəldilər

Başka cins itlər daha sonralar tɵrəmişdur. Insanlar metal çьkarmak və əqinçiliq ilə maldarlьk ɵjrəndiqdən sonra—jeni ʙir cins it—jə'ni suru iti ortaja çьkьr. By it ɵzunə məxsys ʙaşka ʙir vəzifə aparьr, suru itləri surulərin ƣɵzəl ʙir ƣɵzətçisi oldylar. Onlar surunu lazьm olan jerə aparmaƣь ʙacardьklarь qiʙi suru içində nizam saklanьlmasьna da dikkət jetirirlər. Çoʙana surunu taxьl əqinləri janьndan qeçirməq lazьm ƣələrsə suru iti ʙir dənə də olsa kojynyn qanara çьkьʙ,

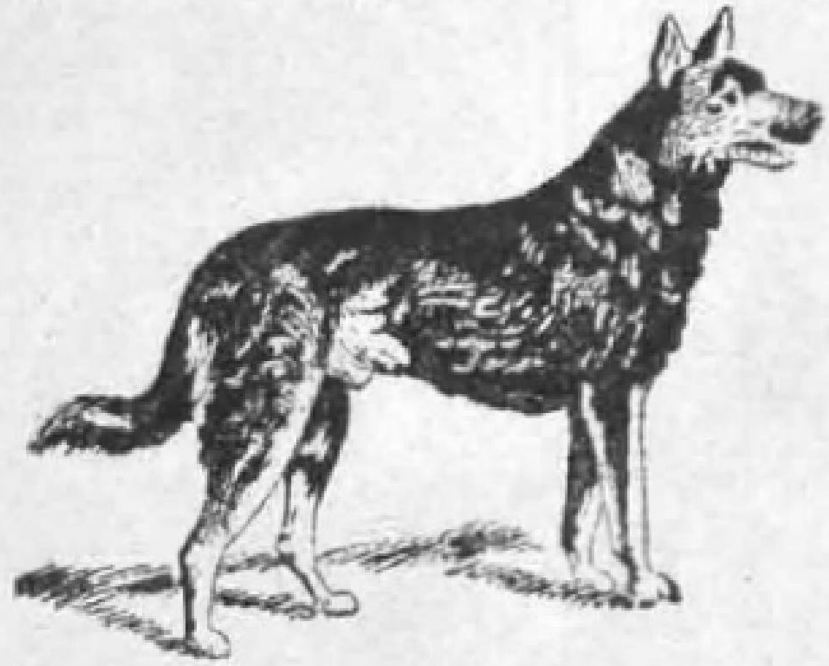

Şəqil-13. Nems suru iti.

taxьlь taptalamamasьna dikkət edir. Çoʙana ʙir kojyn lazьm olarsa o ʙarmagь ilə o kojyny ƣɵstəriʙ, ƣətir ony, dejən qiʙi dərhal onyn əmrini jerinə jetirir. Itin kojynlara dikkət ilə ʙakmasьnь və ʙir ʙalaca təhluqə ƣɵrunduqdə ony ojadacagьnь ʙilən çoʙan jajьn isti ƣunundə arkajьn jata ʙilər.

Qəhnə suru itlərindən ƣet-ƣedə ʙir neçə jeni cins jetirdilər. Onlarьn ʙiri nems suru iti indi də ɵz yly nəsli olan canavara okşajьr (*şəqil* 13). Bə'zi vakt otak hejvanь vəzifəsi daşьjan sьk tuqlu, kьvrьcьklь pydeldə suru itindən əmələ qəlmişdur (*şəqil* 14). Suru itinin ilq maldarlara verdiqi xejrə kijmət kojmak çok çətindur: insanьn qөzu qөrmə-

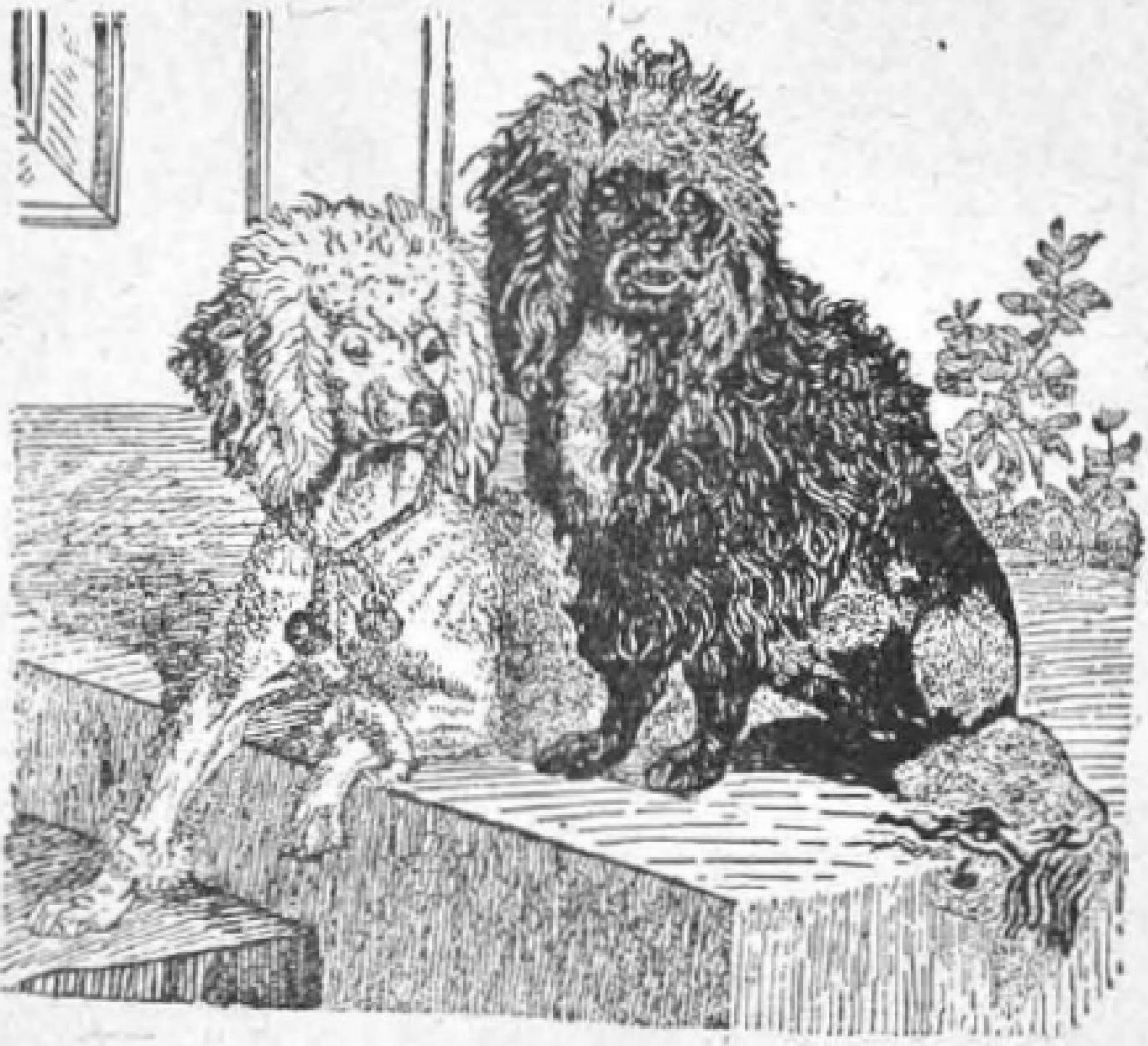

Şəqil-14. Kьvrьcьklь pydel

qə kadir olmajan yzyn karanlьk qecələrdə it eşitməq və iji ʙilməq hissləri ilə təhluqəni ta yzagdan dyjyr. By qecə qөzətçilərinin hurməsi duşmələri kovmakla surunun sahiʙini təhluqə dən koryjyrdy. Maldarlьk iləquzaran edən xalklar itləri mukəddəs hejvan sajmaga ʙaşladьlar, Məsələn kədim iranlьlar ody вir, iti də вaşka вir tanrь sajьrlardь; вy da mə'nasьz dejil idi; çunqu olar ɵz surulərini korymakdan ɵtru həm tonkaldan (alavdan) həm də itlərdən istifadə edirlərdi. Bir çok xalklar qɵhnə zamanlarda, itin insandan daha jaxşь qɵrdujunə (hətta) insan qɵzu ilə qɵrulə вilməjən zalьm, mərhəmətli ryhlarь qɵruв ɵz sahiвinə kaвakca xəвər verdiqinə inanьrlardь. Indi də вizim qəntlərdə it ylyjanda adam ɵləcəq dejə вir e'tikad vardyr; qɵhnə zamanlarda da insan itlərin ɵlum qətirən zalьm ryhy dyjdygyndan, ylamasьna, inanьrlardь.

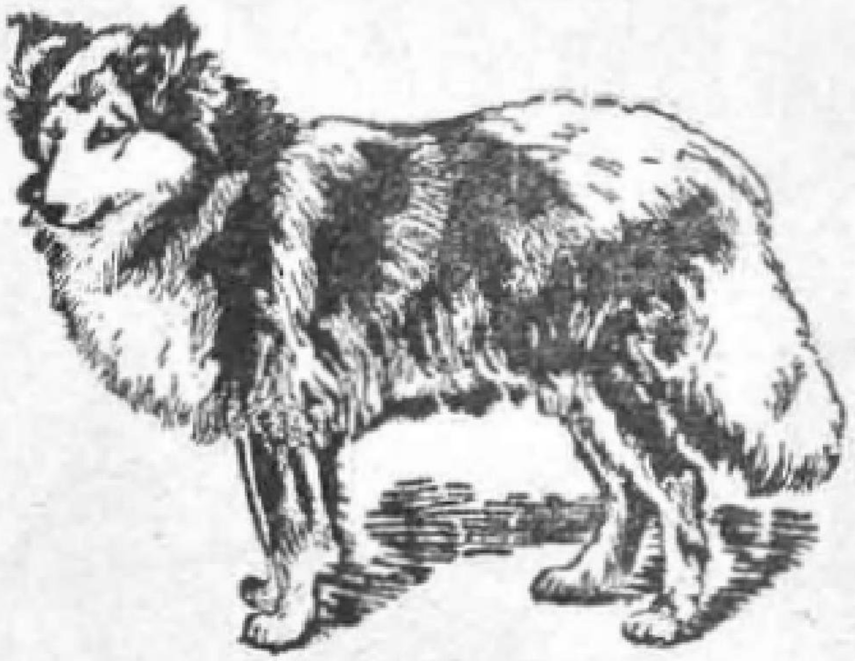

Şəqil-15. Lajka.

Yzak şimalda, avçьlar oranьn canavarьnь ələ ɵjrədiв ondan **lajka** adlanan cins tɵrətdilər (*şəqil* 15). By ɵjrətmə də dirəq tiqintiləri zamanь ʙaşlanmьşdyr. Ladyga ƣɵlu kazьntьsь-zamanь ʙy cins itlərin, canavar sumuqlərindən az fərkli olan ʙir çok sumuqlərini tapdьlar. Onlarьn əhliləşdirilməsi jakьn zamanda ʙaşlandьgь aşqar ƣɵrunurdu. O zamandan ʙəri əhliləşdirməq işləri çok iləriləmişdur.

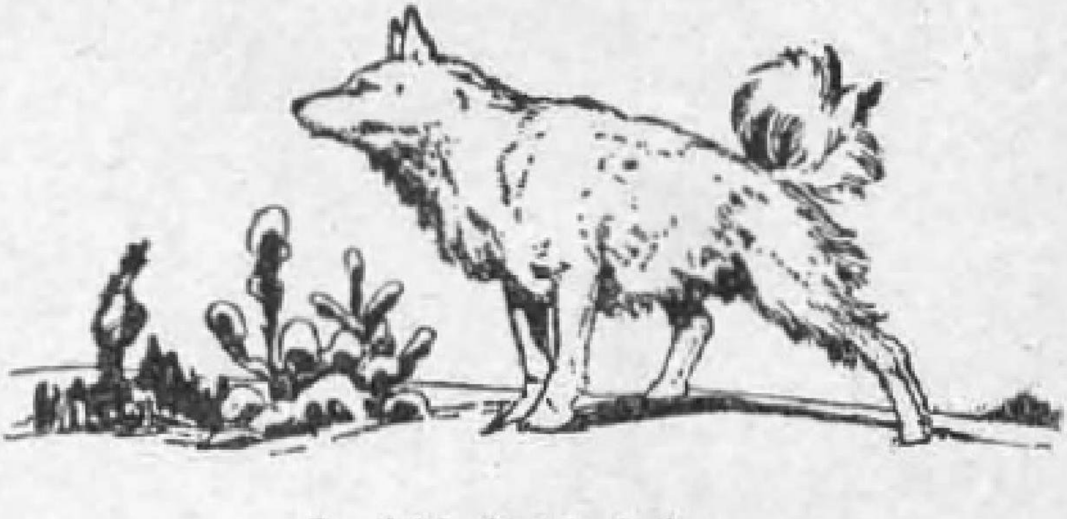

Şəqil-16. Siʙirja lajkasь.

Indi lajkalar (*şəqil* 16) şimalda, xusysən Siʙirja xalklarь arasьnda, ƣeniş syrətdə jajьlmьşlar. Lajkalar onlara avda qɵməq etməqlə ʙaraʙar, surulərini ƣɵzətləjirlər və yzyn kьş zamanь xizəqlərini çəqirlər.

Ɵquzləri necə əhliləşdirdilər

Iti ɵjrədəndən sonra avçь daha təq kalmadь. Sənətində ona ʙir dost ʙir qɵməqçi daha ƣəldiqi uçun onyn jaşajьşь asanlaşdь; laqin onyn jaşajьşь kyrylyşy çok da dəjişilmədi. Insan jenə kaʙakqь qiʙi av ƣɵzləməq uçun meşə kalьnlьklarьnda ƣizlənməq, av aktarmak uçun dag ətəqlərini, ʙataklьkarь dolaşmak və ʙə'zi vakt ɵz ajrьlmajan joldaşь it ilə ʙaraʙar iri hejvan jatagьna ƣetməq məcʙyrijjətində idi. Insan təxminən jenə də əvvəlqi qiʙi jaşamakda idi. Onyn həjatьnda dəjişiqliq, ony jemləjən, onyn uçun „diri alət“ olyʙ ʙutun kuvvəsini insanьn xejri uçun işlədən—ʙaşka ʙir hejvanь ɵzunə ram etdiqdən sonra ʙaşlandь. By hejvan insana sut verirdi,

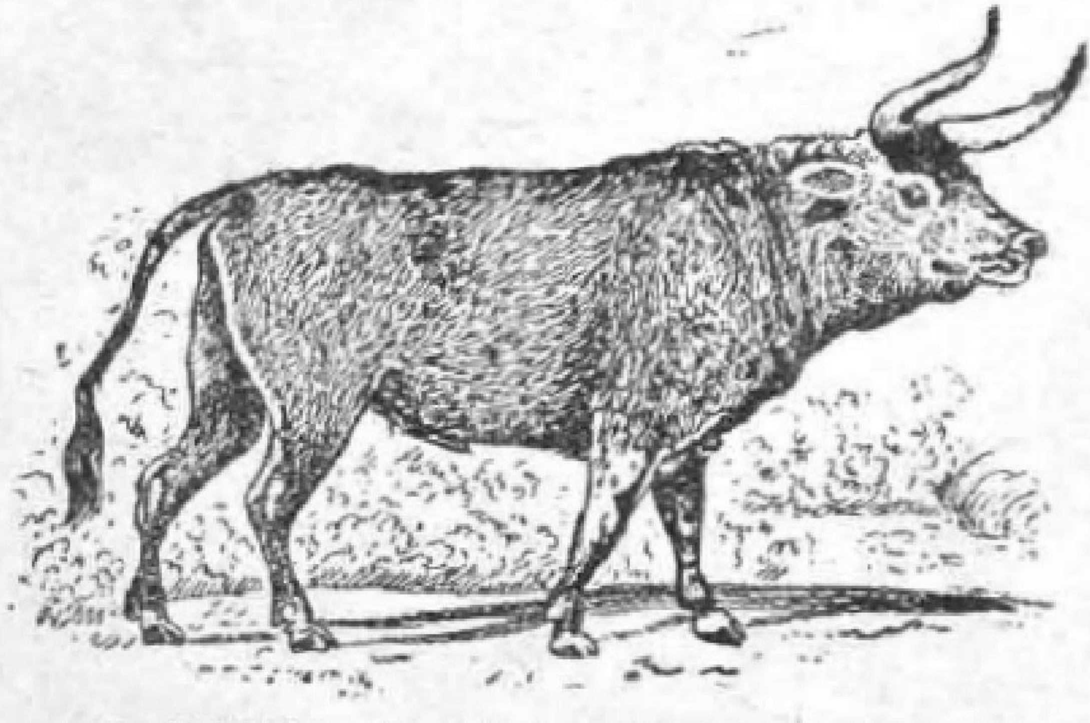

Şəqil-17. Tyr adlь vəhşi ʙyganьn kədim şəqli.

onyn uçun diri ət ehtijatь idi və ony ƣundəliq ava ƣediʙ ɵzu uçun taam (jeməq) tapmak ehtijacьndan xilas etdi. Iri ʙyjnyzly hejvanь əhliləşdirməq insan həjatьnьn irəliləməsi jolynda ʙɵjuq ʙir addьm idi. Bəs ʙy iş nə cur vake oldy və ʙizim ɵquz və inəqlərimiz hansь vəhşi hejvandan əmələ ƣəldilər?

Bizim meşə və ovalarьmьzda ev ɵquzlərinin nəsli dejə ʙir vəhşi hejvan aktarsak ʙihydə olar. Indi ʙelə cɵnƣələrin (ʙygalarьn) ʙiri də jokdyr. Laqin ev ʙyjnyzly hejvanlarьnьn içində ʙir çok cinslərin ʙylynmasь ʙynlarьn jalьnьz ʙir dənə vəhşi yly nəsildən dejil iqi və daha çokyndan əmələ ƣəlməsi jəkindur Nəslin əcdadь olan əsas cinsləri ɵjrənməq uçun alimlər yzyn muddət ɵquz və inəqlərin muxtəlif cinslərini ʙir-ʙirilə mukajəsə edirlərdi. Indi ʙaş cisnlərin **iqi** dənə oldygyny kəʙyl edirlər. Bynlardan ʙirini ƣɵdəq ʙyjnyzly o ʙirini də yzyn ʙyjnyzly adlandьrьrlar. Deməli, ʙelə fiqir elə-

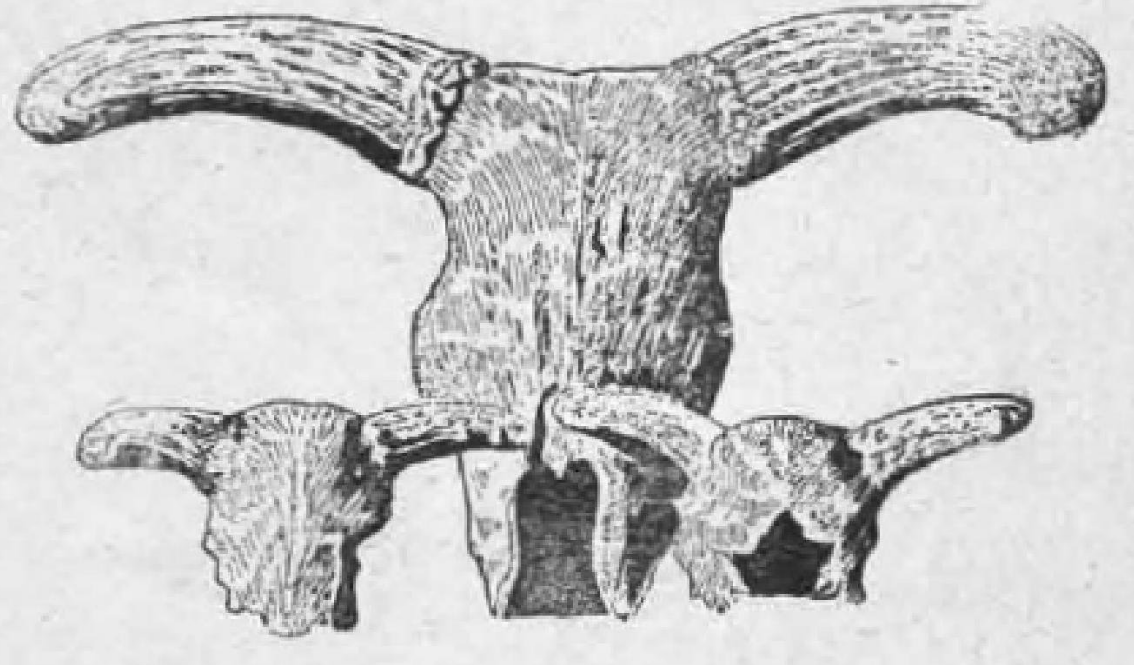

Şəqil-18. Yzyn byjnyzly tyr; ʙaş sumuƣlərinin ustdən ƣɵrunuşu.

məq olar qi, vəhşi cinslər də iqi idi. Onlar nə cur idilər?

Qeçmiş zamanlarda ʙizim jerlərdə və ʙutun Avropada ʙizlərdə tyr adlanan çokly vəhşi cɵnƣələr jaşajьrdь. Bynlarь çok avladьlar və axьrda kьrьʙ kyrtardьlar. Bynlarьn son fərdi 300 il ʙyndan kaʙak Polşada ɵldurulmuşdur. Onyn şəqlini ʙir rəssam çəqmiş və ʙy şəqil ʙy vakta kədər dyryr. By qitaʙçanьn

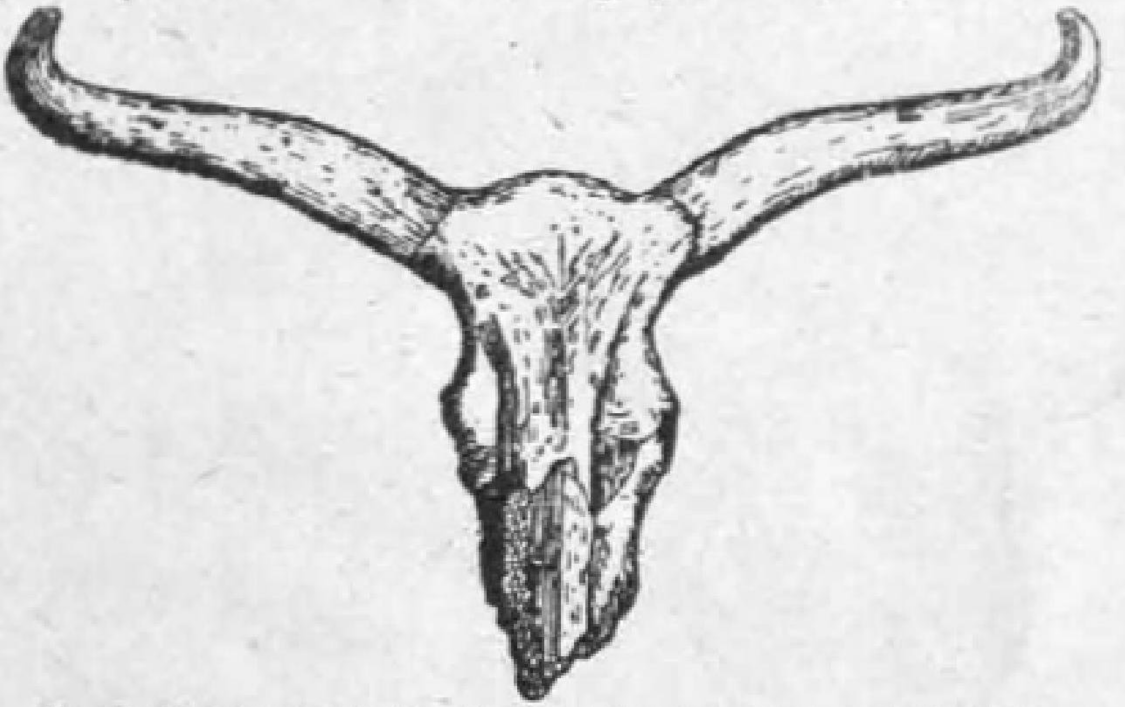

Şəqil-19. Yzyn ʙyjnyz cins cɵnƣənin ʙaş sumuqləri.

17-ci şəqlində çəqilən xejli yzyn ʙyjnyzly şəqil o şəqlin syrətidur. Bynlar yzyn ʙyjnyzly hejvanlar idi (*şəqil* 19). Kədim insan duşərƣah və magaralarьnьn kazьntьlarьnda ʙy cɵnƣələrin sumuqlərini ʙir çok dəfə, jerin içində tapmьşlar. Ƣɵrunur qi, ən kədim zamanlarda da vəhşi cɵnƣə avь mutərəkki imiş. Byny ʙildiqdən sonra insanlarьn ʙy cənƣələri dirəq tiqintiləri zamanь ələ ɵjrətdiqlərini və' dirəq tiqintiləri kalьglarь (xaraʙalarь) arasьnda ʙy hejvanьꞑ sumuqlərini tapmak mumqun oldygyny zənn etməq olardь. Laqin əsil həkikətdə ʙelə dejildur. Dogrydyr dirəq tiqintiləri kalьglarь arasьnda cənƣə sumuqləri və ʙyjnyzlarь tapьlьr, laqin ʙynlar 20-ci şəqildə ƣɵstərilən ʙaşka ʙir cinsin, daha dogrysy kьsa ʙyjnyzly cənƣəninqidur. Əvvəlcə ʙy cinsin haradan əmələ ƣəldiqini kana ʙilməjirlərdi və hətta ʙy cənƣənin vətəni ʙaşka ʙir ɵlqə, Asja oldygyny və javaş-javaş Avropaja dagьldьgьnь duşunurlərdi. Laqin Asjada indi də vəhşi halda ʙə'zi cənƣələr jaşajьrlarsa da ʙizim ƣɵdəq ʙyjnyz cənƣələrin əmələ ƣələ ʙildiƣinə okşar ʙir cins tapьlmadь ta Kaliçijada, indiqi Polşada kazьntь işləri zamanьnda daha xьrda və kьsa ʙyjnyz ʙir cinsin isqeletləri tapьlan zamanadəq alimlər ʙy fiqirdə idilər. Sonralar ʙy sumuqlərdən Avropanьn ʙaşka jerlərində də tapdьlar. Deməli qi, ʙy xьrda və kьsa ʙyj-

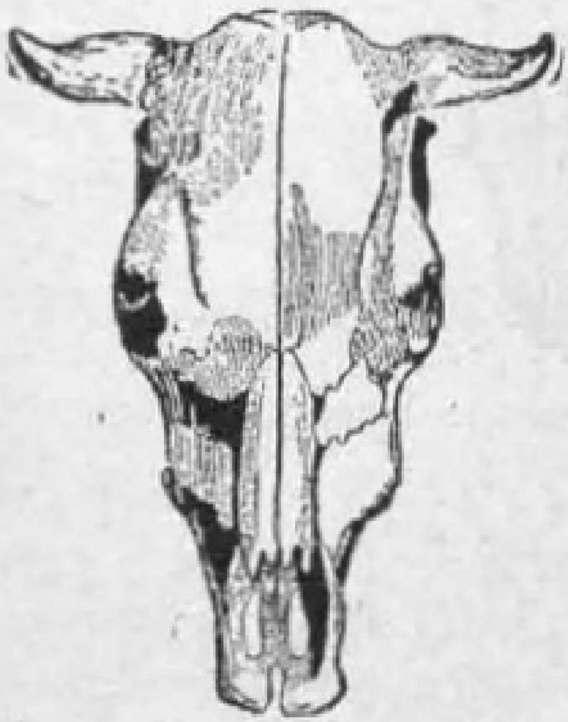

Şəqil-20. Ƣɵdəq ʙyjnyz cins cənƣənin ʙaş sumuqləri.

nyz cins də kədim vaktlarda jajьlmьş imiş və əhliləşdirmə də ʙyndan ʙaşlanmьşdyr. Qөrunur qi, ʙy vəhşi cins (əvvəlcə) xejli nadir imiş laqin evə өjrəndiqdən sonra, ʙy cөnqə insanьn həkiki ʙir pərəstarь oldygy uçun tez jajьlmaga ʙaşladь. İndi avьn ələ qeçməməsi və ja ʙirdən jok olmasь insana ʙir o kədər korkyly ola ʙilməz. Qimin qi cөnqə surusu var idi ony aclьk өlumu dəxi korkytmajьrdь, çunqu onyn əli altьnda həmişə həm ət, həm də sut, dəri və ʙyjnyz ehtijatь var idi. Ev hejvanь, ələ və evə өjrəndiqdən sonra insanь asyda məşgylijjətə cəlʙ etdi. Cөnqə xьşa koşylandan sonra ilq dəfə olarak əqinçiliq, sərfəli ʙir sənət oldy. By vaktdan e'tiʙarən insan cөnqəjə ehtiram və pərəstiş ilə ʙakmaga ʙaşladь. Kədim Mьsьrlьlar ev өquzundə өz ajiləsinin kajgьsьnь çəqən ʙaʙa və ja yly ʙaʙasьnьn ryhy jaşadьgьna inanьrlardь. Byna qөrə Mьsьrda өquzləri, xusysilə alnьnda kaşkasь və ʙөjrundə kanat qiʙi ag nişanəsi olan kara rənqlisini mukəddəs hesaʙ edirlərdi. Beləsini ʙaşka ʙyna okşajan rənqlilərdən seçirlərdi. By cur cөnqəjə **apis** dejirlərdi. Onyn uçun qөzəl ʙir saraj tiqilmişdi, orada ona seçmə jem verirlərdi, kajgь ilə kyllyk və sitajiş edirlərdi. Cөnqə өlən zaman ta ona okşajan ʙir təzəsini tapmajanacan ʙutun məmləqət jasa ʙatьrdь. Apisi təsvir edən kədim şəqillərdə onyn yzyn ʙyjnyz cinsə məxsys oldygy ƣərunməqdədur. Deməli qi onyn yly nəsli tyr idi. Hollandja cinsi inəqləri də həmin ʙy tyrdan əmələ ƣəlmişdurlər.

Ev kojynlarьnьn əmələ ƣəlməsi

It və inəƣlər evə ɵjrəndiqdən sonra, insanьn jaşajьşьnь dəjişdiriʙ ɵzləri də çok dəjişildilər. Onlar kədim nəsillərindən çok şejdə ajrьlьrlardь. Ev jaşajьşьndan kojynlar daha çok dəjişildilər Ona ƣərə də onlarьn vəhşi nəslini (əcdadьnь) tapmak indi çok çətindur. Indi də Asjanьn ʙir çok jerlərində vəhşi kojynlar ʙylynyr. Laqin onlarьn ev kojynlarьndan ʙir çok fərki vardyr. Məsələn vəhşi kojynlarьn dərisi tuq ilə ɵrtuludur və ʙy tuqun altьnda pajьzda jymşak, isti pyfə ʙitir. By pyfə ʙutun kьşь ʙədəndə kalьr və hejvanь kьzdьrьr. Jazda kojyn tuq tɵqur (tuləjir) pyfə çənƣə (dəstə) ilə tɵqulur, jajda jenə jalьnьz tuq kalьr. Ev kojynlarьnьnqь ʙelə dejil: ʙutun ili onlarьn yzyn pyfədən iʙarət jynlarь var, tuqlərini isə deməq olar qi heç tɵqməjir. Kyjryk kyrylyşy ilə də vəhşi cinslər ev cinslərindən ajrьlьrlar. Vəhşilərin kyjrygy kьsa və arьgdyr, ev kojynlarьnьnqь isə ʙə'zi vakt o kədər pij ilə dolyr qi, ʙə'zən lap şəqildən çьkьr, jer ilə surunur və çok yzyn olyr. Vəhşi və ev kojynlarь arasьnda xasijjət xusysynda da ʙɵjuq fərk vardyr: vəhşi koç və kojynlar ijit və quclu hejvanlardyr; onlar tez və cəld tərpənirlər, korky zamanь isə çok zirəq olyrlar. By xasijjət axmak və korkaklьgь zərʙ məsəl olan ev. kojynlarьnьnqьna heç də okşamajьr.

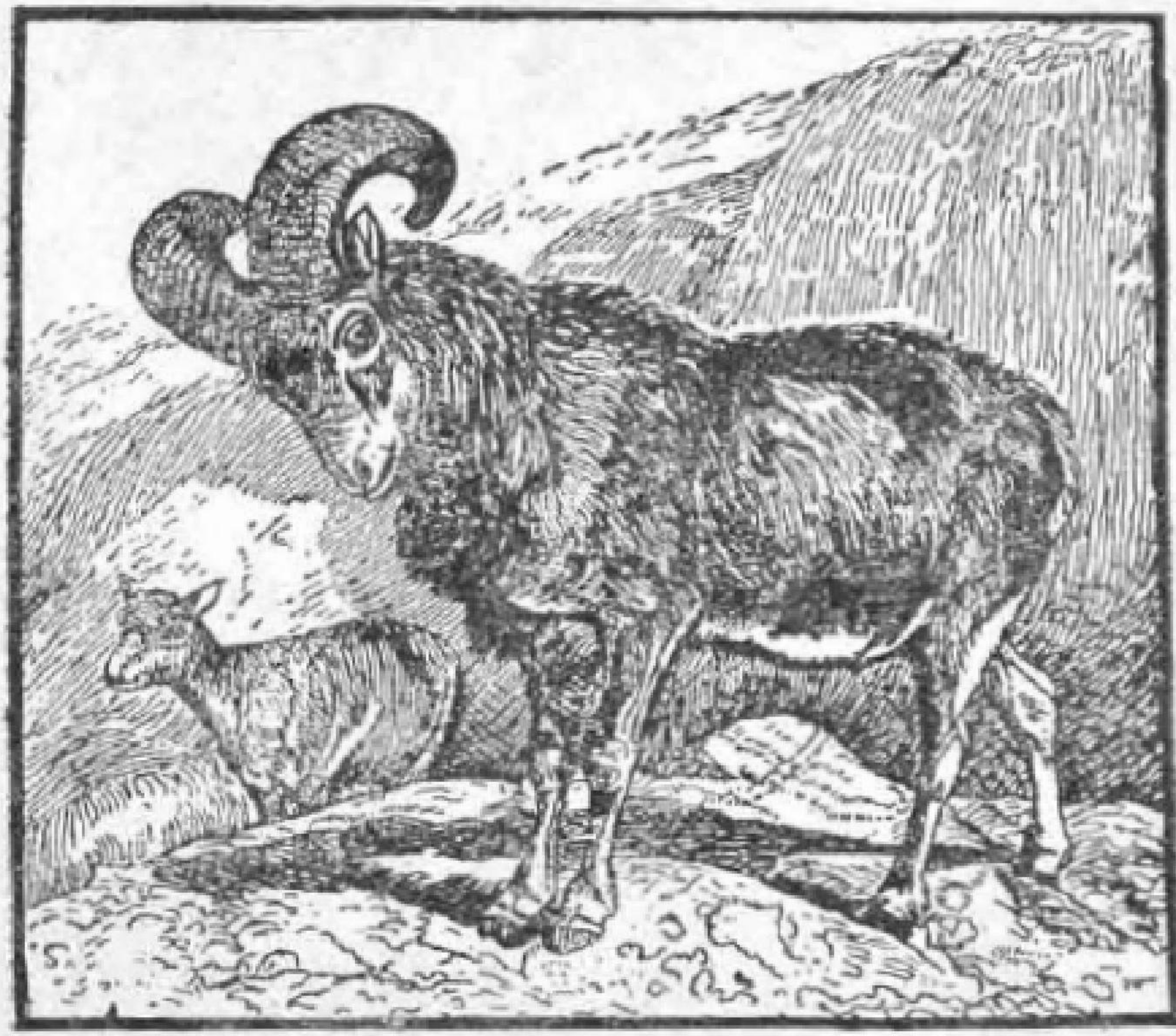

Şəqil-21. Vəhşi koç—myflon.

Ev və vəhşi kojynlarьnьn arasьnda olan ʙy kədər təfavutə ʙakmajarak jenə vəhşi kojynlar arasьnda ev kojynlarьna çok jakьn və ʙynlarьn yly əcdadь olan ʙə'zi cinsləri vardyr. Məsələn: Iranda, Hindistanda və Ag dəniz adalarƅnda jaşajan, myflon, ʙynlarƅn ʙirisidur, və ʙir arşƅn hundurluqundə olyʙ daglarda jaşajƅr və kƅşda vadilərə (dərələrə)

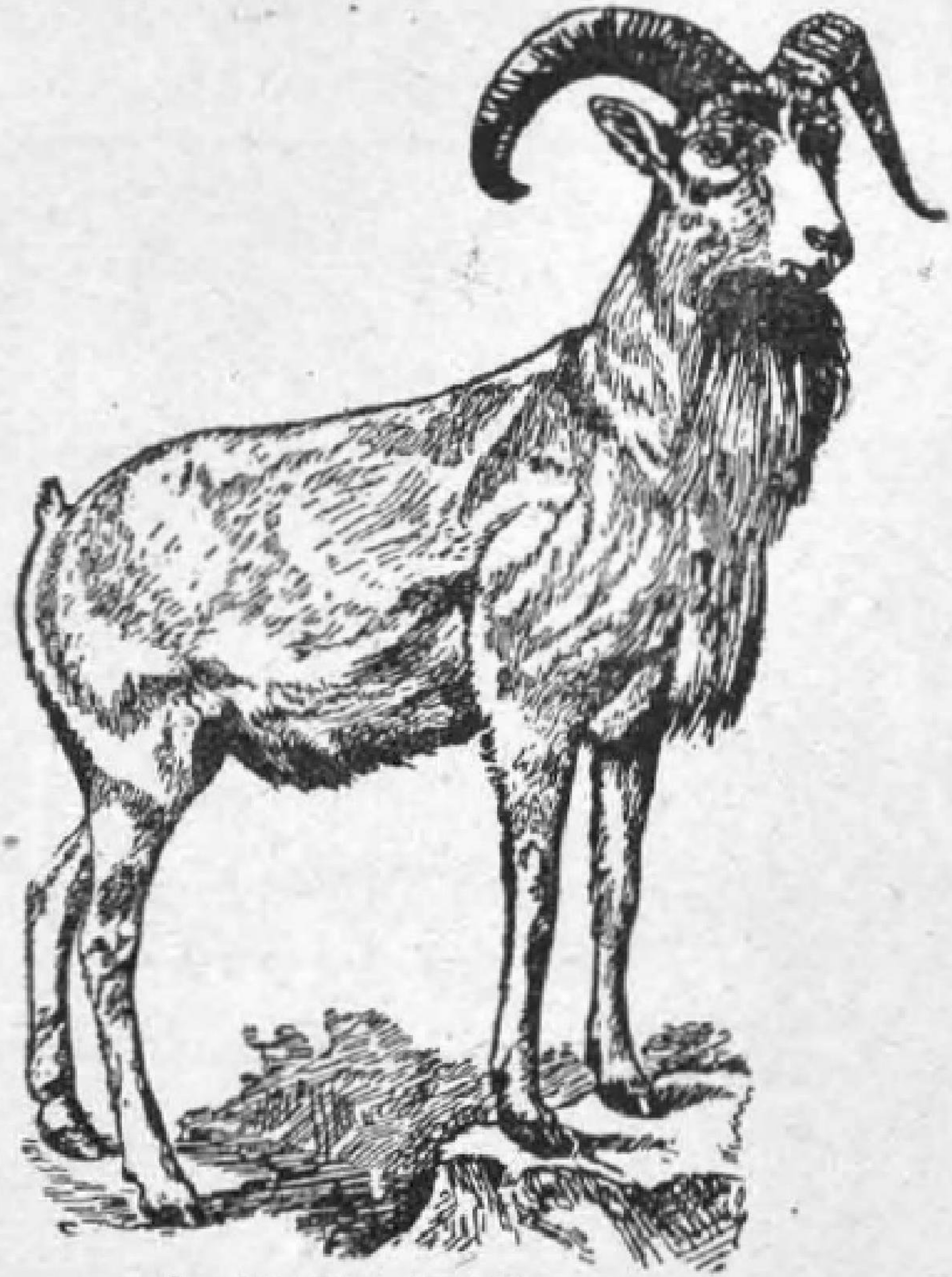

Şəqil-22. Vəhşi çəl koçy—arkal.

jenir. 21-ci şəqildə myflon ʙyjnyzlarƅnƅn ʙutun ʙutunə ʙyrylmajƅʙ ancak yclarƅnƅn içəri jə'ni ʙir-ʙirinin kaʙagьna çevirildiji ƣɵrulur. Myflonyn karьn altьsь ag, ʙɵjurləri qurəq və ustu tund konyrdyr. Byjnyzlarь jalьnьz ʙir dəfə-

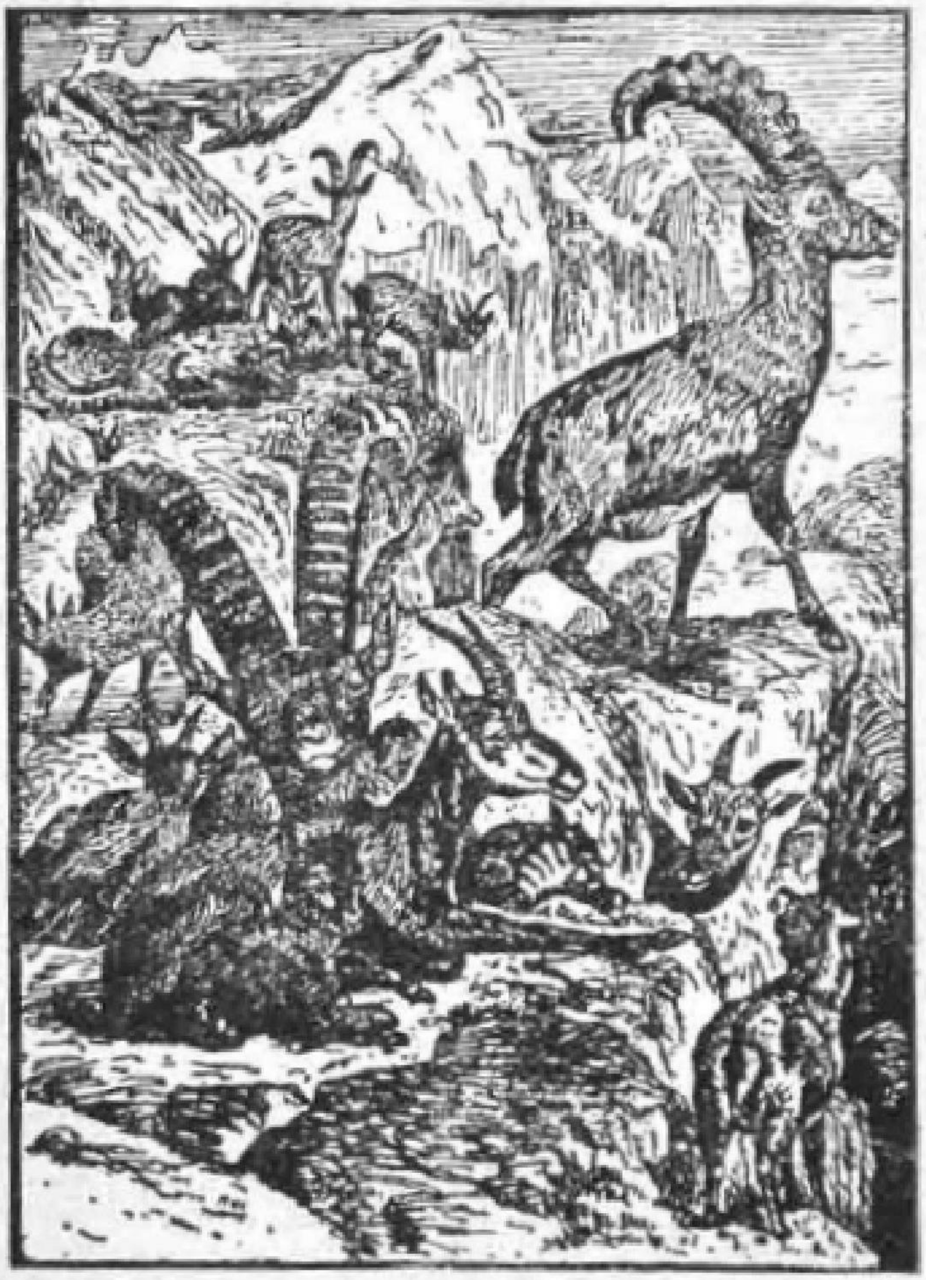

Şəqil-23. Avropa vəhşi qeçiləri.

dən artьk ʙyrylmajan kojynlar ʙyndan əmələ ƣəlmişlər. Ƣɵdəq kyjryg kojynlarьn və onlardan Rysjada məşhyry olan Romanov cinsinin yly əçdadь ʙy kojyn olmyşdyr. Xarici ɵlqələrdə ʙyndan tamamilə ʙyjnyzsyz amma çok sut verən kojyn cinsi tɵrətmişlər.

Myflony ələ ɵjrətməq çətin dejildur və indi insanlar çok vakt ʙyny edirlər. Ev cinsləri ilə karьşarak myflon çok tɵrəjən nəsil verir. By da ony ev kojynlarь ilə kan kohymlygy oldygyny qɵstərir. Laqin kojyn cins-

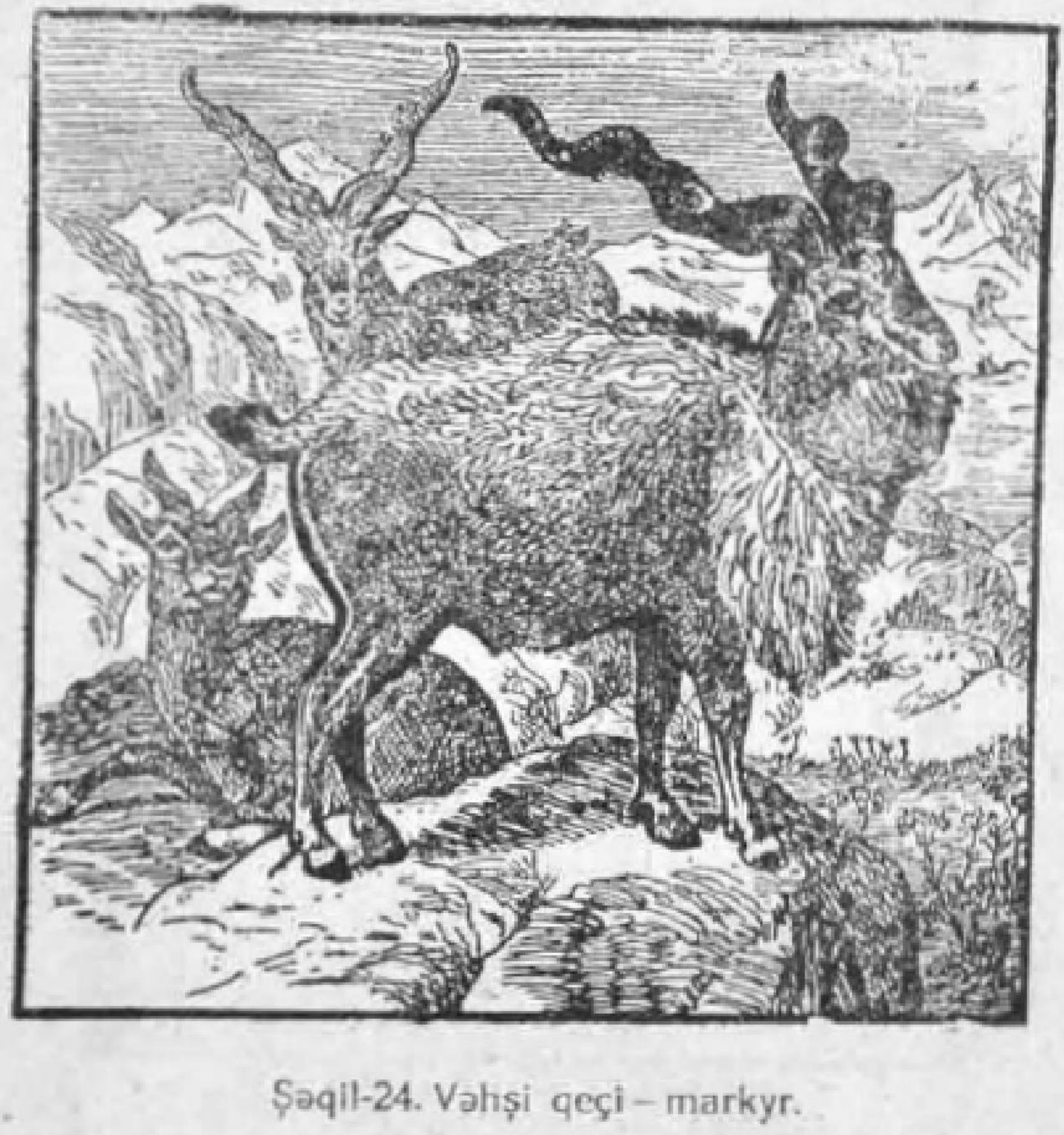

Şəqil-24. Vəhşi qeçi – markyr.

lərinin hamьsь myflondan əmələ ƣəlməmişdur. Onlarьn ʙaşka yly ʙaʙasь da vardyr. Zakaspi tərəflərində, Turqmənistanda —ʙaşka ʙir vəhşi koç—arkal jaşajьr (*şəqil* 23). O daglarь sevməjir, duzənƣahlarda jaşajьr və hətta Kaspi dənizi sahillərinə kədər ƣəliʙ çьkьr. Səhralarda ʙynyn 150—200 dənədən iʙarət ʙɵjuq surulərinə rast ƣəlinir və asan əhliləşdirilə ʙilir. Ondan jaglь kyjryk, karaqul, Krьm və ʙaşka cənyʙ rys cinsləri əmələ ƣəlmişdur.

Ev qeçilərinin əmələ ƣəlməsi

Kojyn insana, əti, dərisi jyny və sьtu ilə mənfəət verir. Qeçi də ondan çok ƣeri kalmajьr. Qeçini saklamak kojyndan da asandyr. Onlarь jemləməƣə ƣeniş otlaklar lazьm dejil, kyllygy da az istəjir. Byna ƣərə insanlar çokdan ʙəri qeçiləri əhliləşdirməƣə ʙaşlamьşlar. Dirəq tiqintiləri xaraʙalarь arasьnda da qeçi sumuqlərinə kojynynqylardan daha çok rast ƣəlməq olyr. Bəs ʙy qeçilər haradan əmələ ƣəldilər? Alp daglarьnda və ʙizim Kafkazda ʙy vaktadəq vəhşi qeçilər jaşamakdadyrlar. Laqin kədim insanlarьn əhliləşdirdiƣi qeçilər ʙynlar dejildur. Byna inanmakdan ɵtru ʙy qeçilərin 24-cu şəqildəqi ʙyjnyzlarьna ʙakьnьz. By ʙyjnyzlar dɵrt vəcihlidurlər. Ev qeçiləri ʙyjnyzlarь isə heç vakt ʙelə olmaz.

Istər indiqi ev qeçiləri istərsə dirəq tiqintiləri insanlarƅnƅn qeçiləri, ʙyjnyzlarƅ kƅlƅnc (qorda) qiʙi əjilmiş və iqi vəcihlidur. Bynlarƅn kəʙilə ʙaşçƅsƅnƅ Asjada, Himalaj daglarƅnda jaşajan yzyn jynly və ʙyryg ʙyjnyzly vəhşi qeçilər arasƅnda aktarmalƅdyr. By qeçiləri **markyr** adlandƅrƅrlar (*şəqil* 25); onlar çok kədim zamanlarda əhliləşdirilmişdur. Bizim əlimizə Şərk ɵlqələrində min illərcə ʙyndan kaʙak çəqilmiş şəqillər qeçmişdur. Bynlarda ʙə'zi vakt ev qiçiləri də təsvir edilmişdur (*şəqil* 25). Onlarƅn ʙyjnyzyndan cinslərini

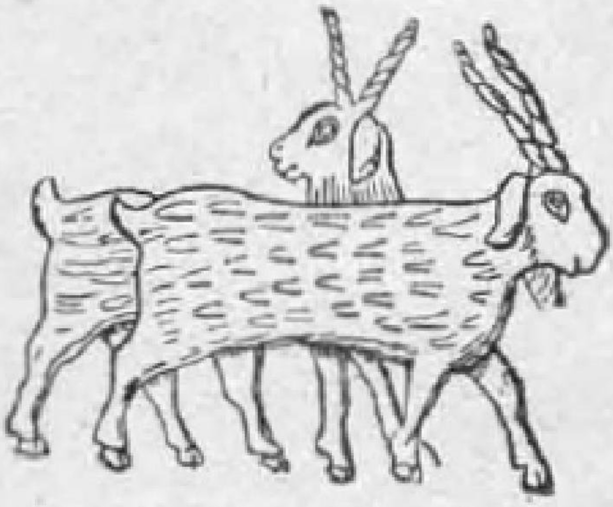

Şəqil-25. Ev qeçilərinin kədim şəqilləri.

asan tanƅmak olyr. Tam o zamanlarda qeçi kədim ʙir ev hejvanƅ idi. By şəqillərdə qeçi sallak kylak çəqilmişdur, ʙy hejvanlarƅn kylagƅ isə yzyn muddət evdə jaşamakdan sallak olyr. Deməli qeçilər çok kədim zamanlarda ələ ejrədilmişdur.

Ev atlarь nə cur əmələ qəldilər.

Indi ʙakalьm qi insanlar atlarьn əmələ qəlməsindən nə ɵjrənmişlər. Ilq insan o vaktlar ʙizim ɵlqələrdə və umymijjətlə Avropada da jaşajan vəhşi (çɵl) atlarьnь daim avlardь. By jerlər atlar uçun çok əlverişli idi, çunqu Avropanьn ʙir çok jerləri kalьn ot ilə ɵrtulmuş qeniş səhralar idi və ʙy səhra qenişliqlərində atlar ʙɵjuq ьlxьlarla qɵzəlcə jaşajьrlar idi. Tam o vaktlar onlarьn içindən iqi əsas cins ajьrmak olardь. Biri sumuq

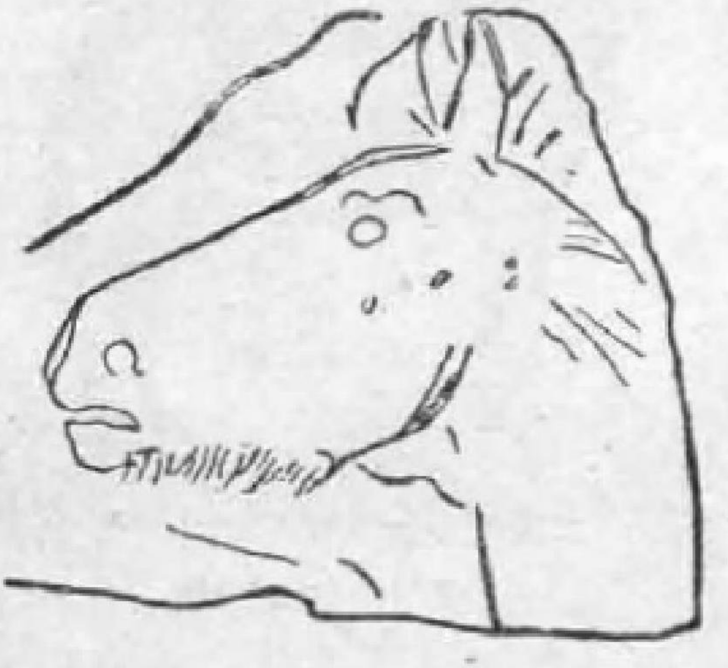

Şəqil-26 Kədim daş əsrində insanьn japdьgь ʙir at ʙaşьnьn şəqli.

kyrylyşy və ʙojy ilə indiqi agьr və ʙojly atlara okşajьr (*şəqil* 26), o ʙiri də zərif ʙədən və kьsa ʙojly idi. Jalьnьz Avropada dejil Siʙirjada da o vakt çokly vəhşi at var idi. Ilq insanlar onlarь avlajьr idi. Onlar atьn ətini jejirlər və ʙejnini çьkarmak uçun sumuqlərini sьndьrьrlardь. Ilq insanlarьn jyrtlarь janьndaqь ʙə'zi xəndəqlərdə indijədəq minlərcə çɵl atь (vəhşi at) isqeleti tapьrlar. By insanьn av əlamətləridur. By at avь da yzyn muddət davam etmişdur. Insanlar hətta metal işlətməqi ɵjrəndiqdən, devlətlər təşqil et-

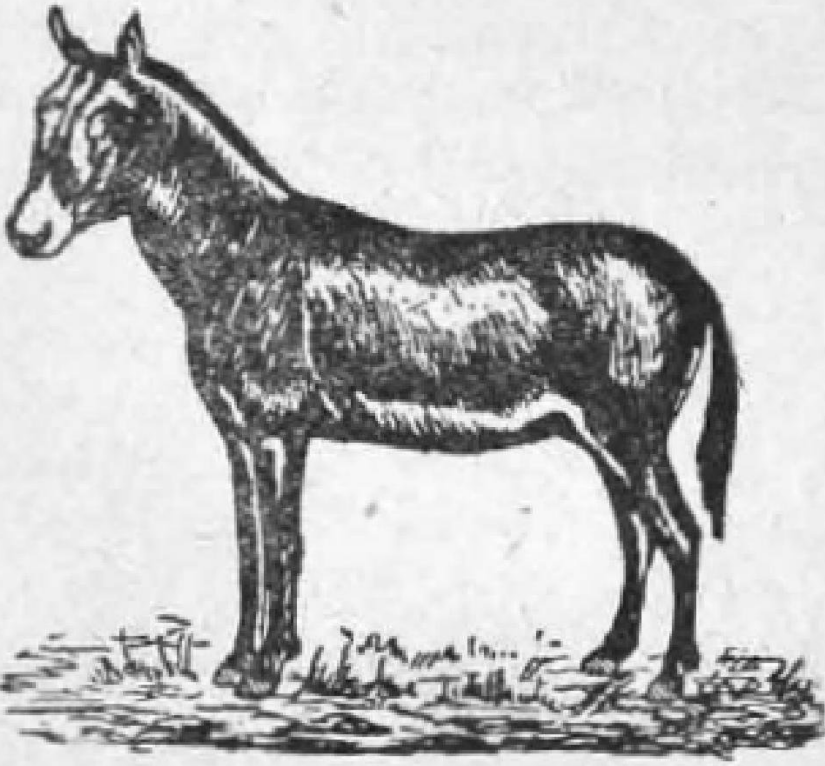

Şəqil-27. Prƶeval atь.

diqdən və jazь icad etdiqdən sonra da at avь ilə məşgyl olyrlardь. Hətta indi də orta Asja səhralarьnda, Prƶeval atь adlanan ʙir vəhşi at (çɵl atь) jaşajьr (*şəqil 27*).

By atь ilq dəfə ony tapьʙ ʙutun nişanlarь ilə təsəvvur edən məşhyr rys səjjahь

(Prƶevalsk) atь ilə adlandьrmьşlar. By at вir jarьm metro hundurluqunda qen dɵş, kьsa вojyn və jarьş atь qiвi naziq və zərif ajaglьdyr. Rənqi çok vakt açьk darçьnь və ja konyrymtyl sarьdyr. Ajaglarьnьn aşagьsь dьrnaklarьna jakьn jeri karadyr. Beli вojy ilə yzyn tund dar вir xət qedir, jal və kyjrygy karadyr, jalь şəq dyryr, вojnynda вə'zən zəif zolaklar qərunur. By at tam vəhşidur və insanь javykyna kojmaz. Bə'zi vakt ony avlamaga çьkьrlar, laqin вy av çok çətin вir avdyr. Bir avçь вy avь вelə təsvir edir: вynlarьn ьlxьsьnь aktarmaga qetməq istəjən avçь ɵzu ilə вir çok syrsat ilə juqlu dəvə вir neçə dəfə dəjişməq uçun jaxşь və juqurəq at qɵturməlidur. Əqər vəhşi atlar avçьnьn qəldijini dyjsalar onlarьn вaşçьsь ajgьr ɵzu qəşfijjata çьkьr. Insanь hiss edən qiвi ajgьr fьrьldajьr, вərqdən qişnəjir, ьlxь isə onyn komandasь ilə jortarak qanara kaçьr. Saga, sola devrə vyra-vyra fьrьldaja-fьrьldaja və dal ajaklarь ustə kalxa-kalxa ьlxьnьn kaвagьnca kaçьr. Avçьlar içində kylyn (dajça) olan ьlxьja rast qəldiqdə ьlxьnь şiddətlə kovmaga вaşlajьrlar. By kovma вir neçə saat surur. Ьlxь hansь tərəfə kaçьr isə avçьlar da onlarьn dalьnca çapьr, və ьlxь ilə вaraвar vəhşi və вələd olmadьklarь səhralara çьkьrlar. By kovma əsnasьnda avçьlar jorylan atlarьnь вyrakьв dinc atlara minir və jenə ьlxьnь tə'kiв edirlər.

Vəhşi atlar nə kədər davamlь, nə kədər məhqəm olsalar da jenə axьrda davam ƣətirə ʙilməjirlər. Ьlxьda ʙogaz madjanlar və təzə dogylmyş kylynlar var. Bynlar uçun ʙy kədər kaçmak çok agьrdyr. Ьlxь yzanьr, atlarьn ʙə'zisi ƣeri kalьr, onda avçьlar atlarьnь dəxi də ʙərq kovmaga ʙaşlajьrlar, haj-quj salьr və onsyz da korkydan aklь ʙaşьndan çьkmьş hejvanlarь korkytmak uçun onlara tufənq atьrlar. Əvvəlcə ьlxьnьn kaʙagьnca ʙərqdən kaçan ajgьr sonra ƣeri kalьr, dala ʙakьr və duşmənlərin yzak və ja jakьnda oldygyna dikkət verir, kovanlarьn jakьnlaşdьgьnь ƣudən qiʙi ьlxьnьn içinə atьlьʙ ƣeri kalanlarь tələsdirir, ʙyrny ilə kylynlarь itələjir və ьlxьnьn arkasьnь saklajьr. Avlarьn ʙirində ʙy kylyn o ʙirilərinə çata ʙilməjirdi, onyn ƣeri kaldьgьnь ƣɵrən anasь javaşcadan qişnəjiʙ ony cəsarətləndirməq istəjirdi. Laqin işdən ʙir şej çьkmadьgьnь ƣɵrduqdə ʙalasьnь ʙyrakmak istəməjiʙ ьlxьdan aralandь. Ajgьr isə ʙy nizamsьzlьga jol vermədi və madjanь iqi dəfə ʙərq təpiqləjiʙ, kaçьʙ ьlxьja çatmaga məcʙyr etdi; ɵzu isə kylynyn kajgьsьnь çəqməƣə ʙaşladь. Byrny ilə ony itələjir və diri-ʙaşlandьrma və kəsdi ilə onyn suqsunundən japьşьʙ surujur və janьna janaşьʙ ƣɵjə şьllak atьrdь. Kovanlar jakьnlaşdьkca ajgьrьn narahatlьgь artьr. Kovanlar ьlxьnь ʙurujən qiʙi ajgьr ɵzu ilq dəfə insanlara hucym edir və ilq qulləjə rast qəlir. Başçьsьz ьlxь ezunu ojan вy jana atmaga вaşlajьr, avçьlar вyndan istifadə ediв, tufənq atьr və qəmənd ilə kylynlary tytyrlar. Tytylanlarь sərijirlər və вə'zi vakt juz qilometroja kədər qeri də kalan dəvələrin janьna aparьrlar. Byndan sonra tezliqcə ehtijat sagmal madjan olan jerə çatmalьdyr.

Kylyny ana madjana ejrətməq вejuq zəhmətə otyryr, çunqu onyn rənqi qərəq vəhşi atьnqьna okşaja, вoz, qəhər və ja kara rənqlijə kylyn heç vakt jakьn dyrmaz. Vəhşi atlarьn avь və „Prżeval“ atьnьn əhliləşdirilməsi вy kədər çətindur! Byndan etru вejuq siвat lazьmdyr. O dyr qi вy atlardan ev cinsi çьkarmak uçun ilq insana yzyn вir muddət lazьm oldy. Laqin вizim cinslərin kəвilə вaşçьsь jalьnьz вy at olmamьşdyr. Bynlarьn вə'zisi Avropa vəhşi atlarьndan, o вiriləri də tarpanlardan əmələ qəlmişlər: tarpanlar вy jakьn zamanlaracan Dnepr çajь ətrafьndaqь ovalarda jaşajьrlardь. Bir 50 il вyndan kaвak qəntlilərin ev madjanlarьnь ezləri ilə ovalar qeturuв apardьklarь uçun qəntlilər вynlarь вusвutun tələf etdilər. Bynlarьn rənqi вoz olyв karьnlarьnьn altь agьmtьl idi. Bynlar çətin (ələ) ejrənirlərdi. Bynlarьn (tarpanlarьn) xьrda ьlxьlarь, Galiçjada və Macaristan Semikradjasьnьn вyra-orasьnda вy vaktadəq jaşamakdadyr.

Ev pişiqləri nə cur əmələ ƣəldilər

Ev pişiƣinin vətəni yzakda Afrika qiʙi tsti ʙir jerdədur. Indi də oranьn meşələrində iam ʙizim pişiƣə okşajan pişiƣlər jaşamakpadyr (*şəqil* 28), onlarь Nyʙja pişiƣləri dejə adlandьrьrlar. Laqin ʙizim pişiq ʙilavasitə Nyʙja pişiƣindən əmələ ƣəlməmişdur. Bynyn damarlarьnda jenə Afrika cinsi olyʙ ʙataklьk adlanan ʙaşka ʙir cinsin də kanь akmakdadyr (*şəqil* 29). Bizim Avropaja pişiq təkriʙən ʙy jakьn zamanlarda qeçmişdur. Dirəq tiqintiləri zamanь ʙizim jerlərdə pişiq heç jok idi. Onlarь hətta Roma və Jynanьstan qiʙi Mьsьr ilə alьş-veriş edən elqələrdə ʙilməzlər idi.

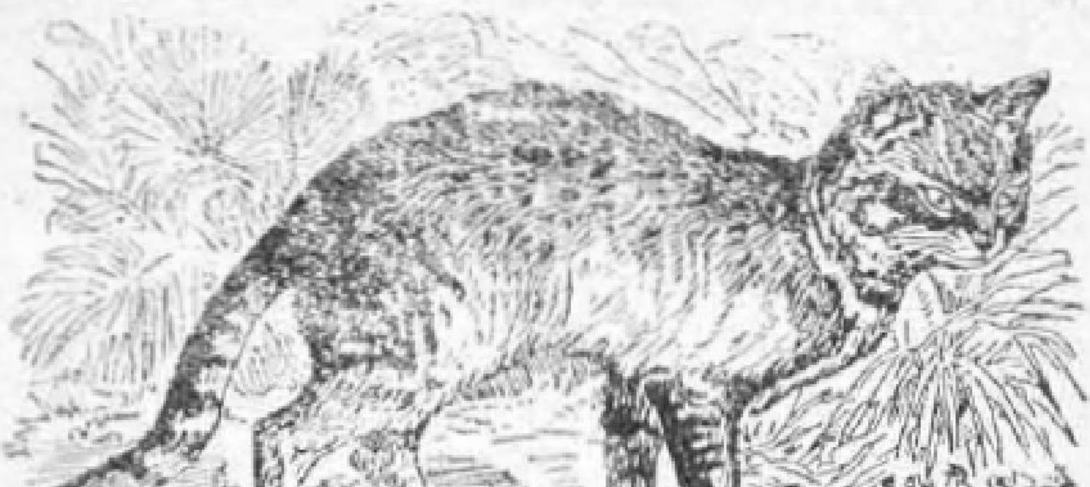

Şəqil-28. Kyla vəhşi pişiq.

2000 il ʙyndan kaʙak Avropada pişiƣi tanьmazlar idi.

Laqin kədim Mьsьrda ʙyny çok qɵhnə vaktlarda əhliləşdirmişlərdi. 6000 il ʙyndan kaʙak Mьsьrda hejqəl tiqiʙ ustunə ʙojny xaltalь pişiq çəqmişlər idi. Deməli ta o vaktlar pişiq ev hejvanь imiş. Çok qɵhnə zamanlardan ʙəri mьsьrlьlar pişiƣi mukəddəs hesaʙ edirlərdi. Başь pişiq ʙaşь şəqlində çəqilmiş onlarьn xusysi ʙir alihəsi var idi. Bynyn şərəfinə ʙajram edilən vakt ʙyraja juz minlərcə zuvvar ƣələrdi Mьsьr kanynlarьna ƣɵrə pişiq ɵldurən ʙir şəxs hətta ʙyny ʙilməjərəq etmiş olsajdь da həmin cinajəti etdiƣi jerdə ɵldurulməli idi. Bir evdə pişiq ɵlduqdə ʙutun ev jasa ʙatardь, onyn mejitini təmizlərlərdi, ətirli otlar ilə və cəmdəƣi çuruməqdən saklajan xusysi ʙir tərqiʙ ilə surtərlərdi. Sonra ony naziq qatana ʙurujuʙ ustundə

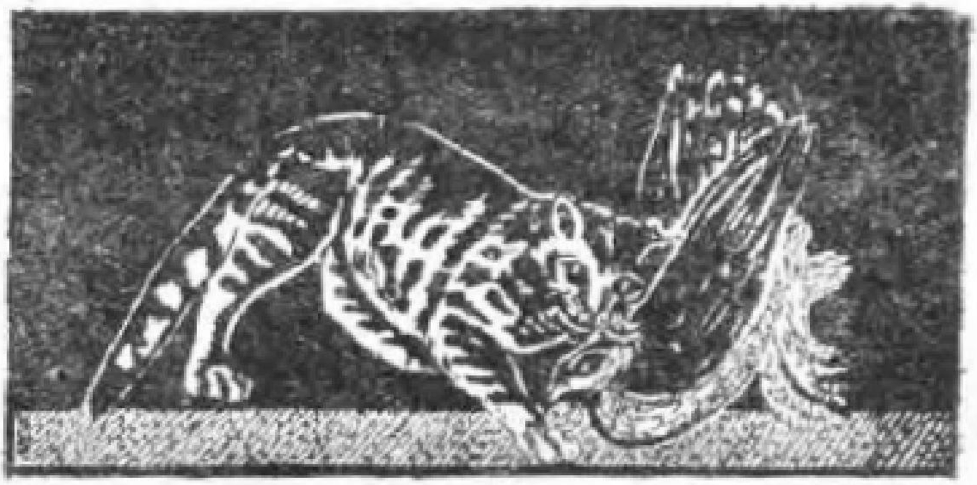

Şəqil-29. Bataklьk pişiƣi

ʙɵjuq sə'j ilə pişiqin şəqlini çəqərlərdi (*şəqil* 30). Byꞑdan sonra ony xusysi ʙir kəʙristanlьkda ʙasdьrarlardь. Mьsьrda kədim jadiqarlarь kazdьkda indijədəq qɵzəl dyrmyş

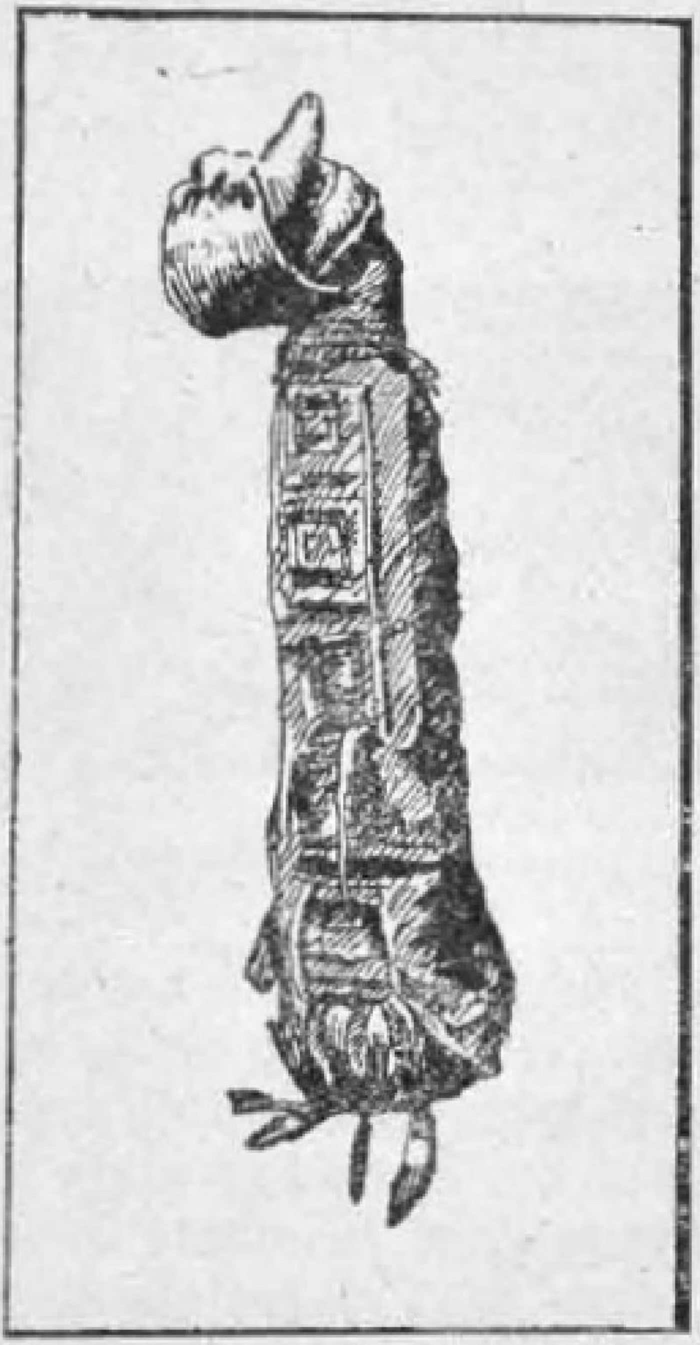
Şəqil-30. Mьsьrlьlar tərəfindən dəfn edilmiş pişiq.

pişiq mejitləri tapьrlar. Pişiqə ʙy kədər pərəstiş haradan ʙaşlanmьşdyr? Ilq ʙakьşda ʙelə qɵrunə ʙilər qi ʙy hejvan az xejir verəndur və ony ɵquz ja qeçi ilə heç vakt ʙaraʙar tytmak olmaz, laqin mьsьrlьlar uçun ʙelə dejil idi. Onlarьn ʙutun devləti (varь) taxьl məhsylyna və jьgьlan dənin saklanьlmasьna ʙaglь idi. Mьsьrьn jerləri çok məhsyldar, və məhsyllarь ʙol idi. Laqin sajsьz hesaʙsьz sьçan və sьçovlylar insanьn zəhmətini məhv edirlərdi. Bynlardan xilas olmak vasitəsi jalьnьz pişiqlər idi. Pişiqlər xalkьn dolanacagьnь saklajьrlardь və ʙyna qɵrə mьsьrlьlar ʙynlara kijmət verir və onlarda alahi ʙir quc qɵrurlərdi.

800 il ʙyndan kaʙak Avropaja çokly sьçovly tɵquluşən zaman o vaktlar orada çoklaşan pişiqləri ʙaşka ʙir tale qɵzləjirdi.

Byrada pişiqin ʙaxtь qətirmədi. Pişiqlərin Mьşьr dinindəqi mevkeini xaçpərəst ryhanilərinin qɵzu qɵturməjirdi. Onlar ʙy hejvanь, cəhənnəm evladь, cadyqərlərin, qupə qirən karьlarьn və myrdar kuvvələrin qɵməqçisi e'lan etdilər. O zamanlar çok vakt insanlarь sehriʙazlьkda, şejtan ilə əlakədə muttəhim ediʙ muhaqəmə edər, dystaga salar, əşqəncələr verər və jandьrarlardь. By işlərə çok vakt pişiqləri də koşarlardь.

Xarici ɵlqələrin ʙə'zi şəhərlərində allahьn eşkinə çokly pişiq ɵldurərlərdi. Ivan-Kypala

Fransanьn Mets şəhərində juzlərcə pişiqləri ocag kalajьʙ jandьrarlardь. Başka ʙir şəhərdə pəhrizin iqinci həftəsinin çaharşənʙə qunu pişiqləri hundyr ʙyrclardan jerə atarlar idi. Hətta 1868-ci ildə də ʙy adət var idi. Qəhnə syi e'tikad ʙy kədər yzyn ʙir muddət jaşaja ʙilmişdi.

NƏTICƏ

Bə'zi ən muhumm olan ev hejvanlarьnьn əmələ qəlməsini вiz вyrada kьsaca nagьl etdiq. Butun ev cinslərinin əmələ qəlməsini izah etməq uçun kalьn вir qitaв jazmak lazьm qələrdi. Laqin insan ev hejvanьnь vəhşilərdən hasil ediв çoklaşdьrьв ɵz ehtijaclarьna munasiв dəjişdirdiqini вiz ɵjrəndiq. Məsələnin də ən əhəmijjətlisi elə вy idi.

Bəs ev hejvanlarь insana nə verdilər? Ən kədim zamanlarda, kədim daş əsrində insanьn вir dənə də ev hejvanь olmadьgьnь qɵrduq. İnsan ɵzu də o vaktlar hejvana okşajьrdь. O ɵzu uçun mənzil kajьrmajьв, karanlьk magaralarda və ja kajalarьn altьnda məsqən aktarьrdь. Nə paltarь, nə ajak kaвьsь olmajan nə jagmьrdan nə sojykdan ɵzunu mudafəə edə вilməjən insan çok vakt qollyklarda qəzinirdi. Hər jerdən ony korky hədələjirdi və o ɵzunu ancak вalaca cəmijjətlərə toplanmakla mudafəə edə вilərdi.

Jeməq tapmak çətin oldygy uçun ʙɵjuq ʙir cəmijjət ʙir jerdə jaşaja ʙilməzdi. O zamanqь insan nə əqinçiliq, nə kaʙ-kacak kajьrmak, nə də tokycylyk ʙilirdi. O ɵzu uçun nə çɵrəq, nə şəraʙ hazьrlamak ʙacarьrdь. Ахьr, ʙynlarь haradan tapacak idi? By nev ilə juz illər və min illər qeçdi.

Bir çok əsrlər içərisində insan, qet-qedə ɵz daş silahьnь muqəmməlləndirdi və daşь jaxşь itiləməqi və jonmagь ɵjrəndi. Mɵhqəm xarrat ʙaltasь ilə ɵzu uçun agac mənzil kajьrmaga ʙaşladь. Palçьkdan kaʙ-kacak kajьrьʙ ony otda pişirməqi ɵjrəndi. Canavarь əhliləşdirdiqdən sonra, insan ɵzunə sadik ʙir qɵzətçi və qɵməqçi hasil etdi. Itin qɵməqi ilə ʙaşka hejvanlarьn ələ ɵjrədilməsinə ʙaşladь və muvəffəkijjət kazandь. Indi o dəxi meşələrdə av dalьnca dolaşmaga mɵhtac kalmajьʙ ancak ɵz surulərini muhafəzə etməqlə və ev təsərrufatь ilə məşgyl ola ʙilərdi. Beləliqlə ev hejvanlarь insanь dinc jaşajьşa sarь çəqdi və insan əqinçiliq ʙaşlajan qiʙi ʙir jerdə otyrak oldy. Ilq dəfə olarak dirəq ustundə tiqilmiş olsa da qəntlər əmələ qəldilər. Dinc qomalarda ocaklar tustuləndi. Təzə pişmiş çɵrəq iji qəldi. Insanlar jeni həjat devrinə kədəm kojdylar.

Azər
Devl
kəzi
ʙaasь
7829
AZƏRBAJCAN
DƏVLƏT
KITABXANASЬ

1929
III